

M Ü N D Ə R İ C A T

G İ R İ Ş

FƏSİL I. MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK KONTEKSTİNDƏ SOSIAL-İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK

- 1.1. Milli təhlükəsizlik
- 1.2. Azərbaycan Respublikasının milli maraqları

FƏSİL II. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF DİNAMİKASI

- 2.1. İqtisadi siyasət və sosial təminat
- 2.2. Yeni ekoloji texnologiyalara keçid
- 2.3. Ərzaq və nəqliyyat təhlükəsizliyi, onu şərtləndirən faktorlar və qlobal aspektlər

FƏSİL III. EKOLOJİ VƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

- 3.1. Ekoloji təhlükəsizlik milli təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib hissəsidir.
- 3.2. İnformasiya və tarazlığın qorunmasının iqtisadi aspektləri
- 3.3. Əmək təhlükəsizliyi və onun prinsipləri
- 3.4. İşçi zonalarında təhlükəsizlik və mühafizə tədbirləri

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİF

ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

“Hər bir ölkənin inkişafı üçün əsas şərt sabitlikdir, əminamanlıqdır, təhlükəsizlikdir”. İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı dövlətin yeritdiyi daxili və xarici siyasətdən çox asılıdır. İlk növbədə dövlətdə siyasi əminamanlıq, iqtisadi islahatların düzgün yönəldilməsi və milli təhlükəsizlik mühüm şərtlərdən hesab olunur. Davamlı insan inkişafında milli təhlükəsizlik problemi məhz bu göstəriciləri tənzimləyən şərtlərdən hesab olunur. Məlumdur ki, artıq 25 ildən çoxdur ki, Azərbaycan məcburi müharibəyə təhrik edilmişdir. Ərazimizin 20 faizdən çoxu işgal altındadır. Bir milyondan artıq qacqın və köçkünlərimiz respublikanın müxtəlif rayonlarında məskunlaşmışlar. Əlbəttə bu problem olmasaydı, indi Azərbaycan haqqında başqa kontekstdə danışmaq olardı. Çünki ölkənin təbii resurs potensialı, iqtisadi inkişafı, yürüdülmən siyasət, onu dünya ölkələri icərisində daha qabarıq mövqedə qərarlaşmaga şərait yaradardı. Bununla belə respublikamız bu gün də özünün milli maraqlarını ləyaqətlə müdafiə edir və etməkdədir. Milli maraqlar icərisində milli təhlükəsizlik də özünəməxsus yer tutur. Bu proqramın icərisində sosial-iqtisadi, ərzaq, ekoloji, nəqliyyat, informasiya, enerji, əmək və digər təhlükəsizliklər mühüm yer tutur.

Milli təhlükəsizlik aspektləri daim dövlətin nəzarəti və qaygısı altındadır. Çox saylı dövlət və hökumət qərarları, sərəncamları birbaşa milli təhlükəsizliyin qorunması, bərpası və təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Məlumdur ki, zaman-zaman Azərbaycanın müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü əleyhinə qəsdlər olmuşdur. Lakin dövlətin güclü siyasəti, qanunun aliliyi, ictimai əsaişin qorunması, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsi belə cəhdləri həmişə dəf etmişdir.

Azərbaycan Respublikasına milli təhdidlər sırasında separatçılıq, etnik siyasət, dini ekstremizm, terroculuq, regional münaqişələr, cinayətçilik, enerji infrastrukturuna qarşı fəaliyyət və s. əsas yer tutur. Qeyd olunmalıdır ki, ölkənin

xarici siyasəti, dünya arenasına inteqrasiyası, beynəlxalq təhlükəsizlik sazişlərinə qoşulma, regional əməkdaşlıq bu təhdidləri dəf etməkdədir.

Davamlı insan inkişafının təmin olunmasında milli təhlükəsizlik bütün sahələri əhatə etsə də, iqtisadi, ərzaq, ekoloji, informasiya təhlükəsizliyinə xüsusi fikir verilir. Bununla bərabər respublikamızda milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması da önəmli yer tutur. Ölkəmizdə təhlükəsizliyin bütün sahələri daxili siyasət vasitəsilə təmin olunur. Dövlət təkcə iqtisadi baxımdan deyil, eləcə də sosial yönümdə təhlükəsizliyi təmin edir. Elm, təhsil, mədəniyyət, mənəviyyatın qorunması buna misaldır. Təhlükələr göstərilənlərlə kifayətlənmir. İnsan və ətraf mühit üçün təbii təhlükə amilləri də mövcuddur.

Hər hansı bir ərazidə regional riskin təhlilində ən vacib məsələlərdən biri təhlükələrin identifikasiyasıdır. Çünki, bu əməliyyat özündən sonrakı hərəkətlərin ardıcılığını müəyyən edir. Məhz, bu mərhələdə regiondakı risk mənbələrinin insana, cəmiyyətə və təbiətə təsirləri aydınlaşdırılır. Risk mənbələri təbii və antropogen xarakterli olur. Təbii təhlükəli risk mənbələri aşağıdakılardır:

- Zəlzələlər;
- Qasırgalar;
- Sunamilər;
- Ucqunlar (qar, dag, torpaq sürüşmələri)
- Sel və subasmalar
- Vulkan püskürmələri və s.

Antropogen mənbəli risk növlərinin də təhlili vacib məsələdir:

- Kənd təsərrüfatı
- Biokimya və farmakologiya
- Biotexnologiya
- Müdafiə
- Partlayış və yangınlar
- Ərzaq və ickilər
- Qaz hasilatı və istifadəsi

- Nüvə resurslarının hasilatı
- Neft-kimya və kimya məhsulları
- Tullantıların toplanma yeri və s. [2]

Yuxarıda göstərilən təhlükəli risk amillərinin hər biri insana və təbiətə təsir effektinə malik olması ilə səciyyələnir. Hər iki təsir növləri təsir əlamətlərinə görə də qruplaşdırılır: kimyavi maddələr, radioaktiv şüalanma, səs-küy, nəqliyyat, partlayışlar, əşyaların düşməsi, istilik və soyuğun təsirləri və s. Ümumiyyətlə risk maddi ziyan vuran halların mümkünlüyü və ya işdə zərər çəkmək, uğursuzluğa düçar olmaq kimi anlayışdır. Təhlükəli vəziyyətin qəflətən baş verməsi onun üçün xarakterik cəhətidir. Bu baxımdan müasir dövrdə ən aktual problemlərdən biri də ətraf mühitin bölgü şkalası ilə ölçülsəydi, coxkomponentli vektor əmələ gəlirdi.

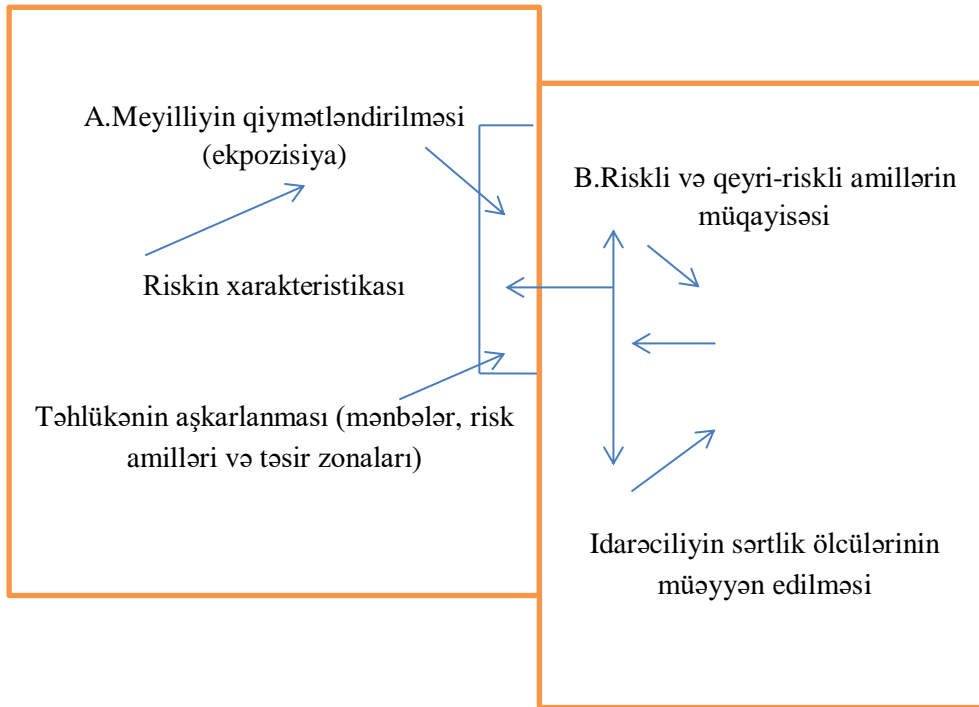
Təbiət və cəmiyyət münasibətlərində ekoloji riskin də özünə məxsus yeri vardır. Ekoloji riskə daxildir: ziyanın miqdarı, təhlükəli amillərin yaranması ehtimalı, qeyri-müəyyənlik, faktiki və mümkün ola bilən sosial-iqtisadi zərər, ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşməsi. Sosial zərər- əhaliyə dəyən itkinin qaytarılmayan əvəzidir. İqtisadi zərər isə təsərrüfat obyektlərinin dağılmasından, pozulmasından əmələ gəlir. Ekoloji zərər isə ətraf mühitə və onun ayrı-ayrı ünsürlərinə dəyən itkidir. Baxmayaraq ki, insanlar məqsədə çatmaq üçün risklər edirlər, yenə də gündən-günə risklər, risk etmək amilləri artmaqda davam edir.

Qabaqcadan qarşısı alın bilməyən ekoloji hadisələr ekoloji riski yaradır. Misal olaraq istilik iffektini, ozon təbəqəsinin nazilməsini, radioaktiv cirkənmələri, turşulu yağışları və digərlərini göstərmək olar.

Ekoloji təhlükəsizlik insanların, cəmiyyətin və ətraf mühitin son dərəcə təhlükəli halqalardan qorunmasını ehtiva edir. Təhlükəsizliyin ölçü vahidi kimi dəyən zərərin vəziyyətini səciyyələndirən göstəricilərdən istifadə edilir. Göstərici dedikdə isə insan sağlamlığının və mühitin qorunmasını maksimum qarşılıyan şəraitin əldə olunmasıdır. Nəticədə, təhlükəsizlik mühitini yaratmaq üçün həm əhalinin sağlamlığı, tələbatı, həm də ətraf mühitin mühafizəsini təmin etmək lazımdır.

Riskin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi

Şəkil 1

[4]

Ölkəmizin milli təhlükəsizlik konsepsiyası özündə bütün sahələri əhatə edən bir sənəddir. Burada bütövlükdə davamlı insan inkişafına təminat verən əsas şərtlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Konsepsiyada göstərilir ki, “Azərbaycan xalqı daha geniş demokratik dəyərlərə çatmaq imkanlarından istifadə edərək, özünün milli dövlətçilik ənənələrinə, tarixi və mədəni irsinə arxalanaraq, müasir demokratik hüquqi dövlət quruculuğu yolunu seçmişdir”. Bu baxımdan milli maraqlar üzərində milli təhlükəsizlik şərtlərinin yerinə yetirilməsi və daim nəzarətdə olması sosial-iqtisadi inkişafın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

FƏSİL I. MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK KONTEKSTİNDƏ SOSIAL-İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK

1.1. Milli təhlükəsizlik

BMT-nin ətraf mühitin inkişafı üzrə komissiyası cəmiyyətin dayanıqlı inkişafını, bugünkü nəslin tələbatını, həmçinin gələcək nəsillərin imkanlarının təmin olunmasını müəyyən edir. Dayanıqlı inkişafın mühüm şərtlərindən biri ətraf mühitə antropogen mənşəli cirkəndiricilərin normadan artıq yaranmasına nəzarətdir. əvvəllər hesab edilirdi ki, tullantıların təmizlənməsi üsulları onların təhlükəsiz saxlanması ətraf mühit problemlərini həll edə bilər. Lakin inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərdi ki, bu növ yanşmalar problemlərin bir ərazidən digərinə kecməsi və yaxud məsələnin həllinin gələcək nəsillərin öhdəsinə ötürülməsi deməkdir. Ətraf mühitin saf saxlanması, cəmiyyətin dayanıqlı inkişafın başlıca şərtidir. Bunun üçün istehsalla yanaşı sosial-iqtisadi təhlükəsizliyin təminatı çox vacibdir.

Cəmiyyətin dayanıqlı inkişafının yüksəldilməsində dövlət hakimiyyət orqanları mühüm rol oynayır. Dövlət daima müəssisənin ona münasib olan metodlarla və qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə işləməsinə təmin etməlidir. Bütün formaların düzgün qaydada uyğunlaşdırılması cəmiyyətin dayanıqlı inkişafı üçün zəmin yaradır.

Sosial ekologiyanın davamlı insan inkişafı kontekstində təhlükəsizliyin əsas elementi milli təhlükəsizlikdir. Davamlı insan inkişafı dünyada yaşayan vətəndaşların təhlükəsizlik problemlərini təmin etmək məqsədini daşıyır. Bu anlayış çox geniş məvhumdur. Həmçinin insa həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Demək olar ki, milli təhlükəsizliyin özü ölkənin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, inkişaf yolunu, siyasət tədbirlərini, məqsəd və prinsiplərini əks etdirir. Bunlar ümumilikdə isə davamlı insan inkişafına xidmət edir. Bu mənada hər bir cəmiyyətdə milli təhlükəsizlik şəraitinin formalaşdırılması insan inkişafını təmin edən faktordur. Belə qənaətə gəlmək olar ki, təhlükəsizlik şəraitinin yaradılması ilə insan inkişafı qarşılıqlı əlaqədədir. Hər bir ölkə öz milli maraqlarını, geosiyasi

vəziyyətini nəzərə alaraq, inkişaf modeli əsasında fəaliyyət göstərir. Müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan respublikası da öz milli təhlükəsizlik konsepsiyasını hazırlamış və onu həyata keçirməkdədir. Prezident Sərəncamı ilə 23 may 2007-ci ildə ölkəmizdə davamlı insan inkişafı konsepsiyası hazırlanmışdır. Bu konsepsiya strateji proqramdır və 4 bölmə, 22 yarım bölmədən ibarətdir.

Respublikamızda milli təhlükəsizlik konsepsiyasında ölkəmizin milli maraqları, həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi, insan inkişafını təmin edən bütün atributlar öz əksini tapmışdır.

Digər dünya ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da milli təhlükəsizlik problemləri yaradan faktlar mövcuddur. Ermənistanın torpaqlarımızı işgal edərək milyondan çox əhalinin qacqın və köçkün hala gətirməsi ən böyük faktdır. Məhz milli təhlükəsizlik konsepsiyasında bu haqda aydın müddəə şərh olunur. Torpaqlarımızın bir hissəsinin işğalı milli təhlükəsizlik mühitimizə təsir edən amildir. Bu, həmçinin milli maraqların qorunmasına mane olur. Milli maraqların qorunması ölkədə təhlükəsizliyi təmin edən başlıca şərtlərdən biridir. Ölkənin milli təhlükəsizlik konsepsiyasında onun milli maraqları belə göstərilir:

- Dövlətin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü qorunmalıdır, sərhədlərə toxunulmamalıdır;
- Azərbaycancılıq ideyaları təşviq olunmalıdır;
- İnsan hüquq və azadlıqları qorunmalıdır;
- Qanunların aliliyi, əhalinin təhlükəsizliyinin qorunması;
- Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın inkişafı;
- Davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması; və s.

Milli maraqların qorunması milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsidir. Burada başlıca vəzifə də ona təsir göstərən amillərin aradan götürülməsidir. Bu təhdidlər bir çox maddələrdən idarətdir. Buraya siyasi, iqtisadi və ekoloji problemlər daxildir.

Ölkəmizin milli təhlükəsizliyinə təhdidlərdən biri Ermənistan tərəfdən torpagımızın işğalıdır. Bu ölkədə siyasi və sosial çətinliklər yaradır, Davamlı insan

inkişafına təsir edən xarici faktordur. Regional münaqişələr və transmilli cinayətkarlıqlar da bu qəbildən olan amillərdir. Milli təhlükəsizliyə təhdidlər öz mahiyyətinə görə müxtəlifdir. Məsələn, daxili böhranlar, siyasi və iqtisadi cəhətdən qeyri-sabitlik və s. XX əsrin 90-cı illərinin hadisələri Ermənistanın təcavüzkar siyasəti milli təhlükəsizliyə qarşı ciddi təhdid yaratmışdır. Hazırda milli təhlükəsizliyin ən vacib vəzifəsi ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsidir. Bunun üçün Azərbaycan beynəlxalq qaydalara uyğun vasitələrdən istifadə etmək hüququna malikdir. Bir çox beynəlxalq sənədlər Azərbaycanın suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və dünyada tanınan sərhədlərini müdafiə edir. Milli təhlükəsizlik təkcə siyasi məsələləri əhatə etmir. Ölkənin işgal olunmuş ərazilərində tarixi və mədəni irsi məhv edilmiş, ətraf mühitə ciddi ziyan vurulmuş, meşələrimiz qırılmış, ərazilər yandırılmış, şəhər və kəndlər talan edilmiş, dağıdılmış və c. zəbt olunmuş ərazilərimiz təbii sərvətlərə malikdir.

Respublikamızın milli təhlükəsizlik konsepsiyası davamlı insan inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bir sıra istiqamətlərə bölünür: iqtisadi təhlükəsizlik, ərzaq təhlükəsizliyi, nəqliyyat və informasiya təhlükəsizliyi və s.

Ümummilli lider H.Əliyev deyirdi ki, biz elə güclü iqtisadiyyat yaratmalıyıq ki, o ölkəmizin uzun müddətli inkişafını təmin etsin. Hal-hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı liberal iqtisadiyyatdır, dayanıqlıdır, müstəqildir, həmcinin öz ehtiyatlarına əsaslanır. Bununla belə ölkəmizin iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edir. Bütün çıxışlarında ölkə prezidenti bunları dönə-dönə qeyd edir.

[11]

1.2. Azərbaycan Respublikasının milli maraqları

Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və iqtisadi təhlükəsizliyi bir tərəfdən qloballaşma, digər tərəfdən isə sürətli qütbləşmə prosesi ilə həmahəngdir. Dünya iqtisadiyyatında bu mühüm şərtlərdən biridir. Iqtisadi təhlükəsizliyin təminatı birbaşa ölkə iqtisadiyyatının bəzi xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur:

- Ölkədə iqtisadiyyatın səmərəli quruluşunun yaradılması;
- Resursların səmərəli istifadə olunması;
- Sosial-iqtisadi problemlərin həll olunması.

Qeyd olunmalıdır ki, SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar ölkələr arasındakı əlaqələr pozulmuş və bu iqtisadiyyatda özünü göstərmişdir. Belə ki, ölkələr arasında əlaqələrin gözlənilmədən qırılması istehsal prosesinin imkanlarını məhdudlaşdırdı, ənənəvi bazarlara təsir etdi. Bu bir çox göstəricilərlə sübut olunur. Məsələn, iqtisadiyyatın müasir vəziyyəti, inkişaf xüsusiyyətləri, sosial-iqtisadi problemlər, iqtisadi təhlükəsizliyin təminatı və s. Həmcinin inkişaf imkanları xarici amillərdən də asılıdır. Müasir qloballaşan dünyada keçid ölkələrinin təsiri altına düşməsi təhlükəsi yaradır, bu isə müstəqillik və iqtisadiyyat üçün təhlükəlidir. Nəhayət, iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti, onun araşdırılması vacib bir məsələdir.

Hazırda dünyada qloballaşmanın güclənməsi, inteqrasiyanın sürətli inkişafı, çatışmamazlıqların aşkar edilməsi, hər hansı ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi ön plana çıxarır. Iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsidir. O, cəmiyyətdə sosial sabitliyi, davamlı inkişafı, müdafiə qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Eləcə də, ölkədə mümkün ola biləcək neqativ təsirlərin neytrallaşdırılmasına təsir göstərir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın müstəqilliyini, stabilliyini, dayanıqlığını özündə ehtiva edir.

Iqtisadi maraqlar əsasən iki hissəyə bölünür: insanların tələbatlarını maksimum səviyyədə ödəməyə çalışır və problemlərin həlli resurslar nəzərə

alınmaqla həyata keçirilir. Cəmiyyətin iki mühüm hissəsi dövlət və bazarın vətəndaşlarla birlikdə qorunması milli təhlükəsizliyin əsasıdır. İqtisadi maraqların reallaşmasında tələbatların ödənilməsi nəzərə alınır. Ölkənin iqtisadi maraqları həm insanların tələbatlarının ödənilməsi, həm də bu məqsədlə resurslardan səmərəli istifadəni özündə birləşdirir. əslində iqtisadi maraqlar dövlətin həm iqtisadi, həm də təhlükəsizlik maraqlarını müdafiə etməlidir.

Beləliklə, ölkənin iqtisadi maraqlarını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- Ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin təminatı. Burada əsas yer resursların bəlgüsü, istifadəsi, iqtisadi qərarların qəbul edilməsi, yad təsirlərin qarşısının alınmasına verilir.
- İqtisadiyyatın müasirləşdirilməsi və inkişafı, rəqabət qabiliyyətinin artırılması. Bu bölməyə iqtisadiyyat strukturunun təkmilləşdirilməsi, geniş təkrar istehsalın yaradılması, səmərəsiz sahələrin aradan qaldırılması, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi aiddir.
- Ölkənin inteqrasiya proseslərinə qoşulması. Burada xarici ticarət, əlaqələr, eləcə də daxili bazarın qorunması mühüm yer tutur.
- İqtisadiyyatda müdafiə olunma sisteminin yaradılması.

Burada iqtisadiyyat sektorları arasında əlaqələrin inkişafı, hər hansı dəyişikliklərə uyğunlaşdırma, elmi-texniki imkanların inkişaf etdirilməsi, hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi və s. daxildir.

İqtisadiyyatın sosial yönümlü olması vacib şərtlərdən biridir. Çünki, burada kapital inkişaf etdirilir, əhalinin həyat şəraiti yüksəldilir, sosial tələbatlar ödənilir, davamlı insan inkişafı nəzərdə tutulur.

Məlumdur ki, iqtisadi təhlükəsizlik maraqlarının reallaşması həmcinin iqtisadi inkişafdan asılıdır. V.Senqaqovun fikrincə inkişaf və dayanıqlı məvhumları iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən amillərdir.

İqtisadiyyatın dayanıqlığı dedikdə onun göstəricilərinin möhkəm və sabit olması, daxili və xarici təzyiqlərə davamlı olması nəzərdə tutulur. Belə fikirlər də

mövcuddür ki, iqtisadi inkişaf əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, tələbatların ödənilməsidir. Əslində burada məqsəd insanların həyat səviyyəsinin keyfiyyətini artırmaq, əhalinin potensial inkişafı və təhlükəsizliyidir. Burada üç amil qabarıq surətdə görünür:

- 1) İnsan kapitalı
- 2) Təbii resurslar
- 3) İstehsala ayrılan kapital

Beləliklə, iqtisadi inkişaf cəmiyyətin bütün maraqlarını özündə birləşdirir. İqtisadi maraqların özü məhz iqtisadiyyatın səmərəli təşkili zamanı baş tutur. İqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyəti bir çox amillərlə səciyyələnir. Məsələn, təkrar istehsal, elmi-texniki potensialın səmərəli bölgüsü, sosial yönümlüyün təminatı, dünya təsərrüfatına inteqrasiyası və s. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafından həmçinin təhsul, səhiyyə, mədəniyyət, incəsənət və s. sferaların da inkişafı asılıdır.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması səviyyəsi müvafiq kriteriyaların seçilməsi ilə xarakterizə olunur. Buraya iqtisadiyyatda baş verən proseslər, qiymətləndirmə və iqtisadi təhlükəsizlik daxildir. Hər ölkənin özünün kriteriyalar toplusu mövcuddür. Məsələn, Rusiyanın təhlükəsizlik strategiyasında əsas səkkiz müddə nəzərdə tutulur. Bunlardan təkrar istehsal, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, maliyyə dayanıqlığı, iqtisadi maraqların optimallığı, xarici bazarın təmin olunması, elmi-texniki potensialın yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, iqtisadi və hüquqi bazanın təminatı və s. göstərmək olar. Bütün bu şərtlərin təmin olunması öz növbəsində müəyyən faktorlardan da asılıdır. Resurslardan istifadəyə, sosial problemlərə xüsusi diqqət yetirilir. Göstərilən hər bir amillər iqtisadi təhlükəsizliyi qruplaşdırmaq üçün müəyyən meyarları ortaya çıxarır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Resurs və elmi-texniki ehtiyatın həcmi; keyfiyyəti və səmərəli istifadə olunması;
2. Əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, sosial sabitliyin təminatı;
3. İqtisadiyyatda prioritet sahələrin inkişafı;

4. Xarici ticarətin səmərəli təşkili;
5. Maliyyə dayanıqlığının təmin olunması;
6. İqtisadiyyata təsir amillərinin vaxtında aydınlaşdırmaq.

Göstərilənlər məcburi kriteriyalar deyildir. Ölkələrin iqtisadi, təbii-cografi mövqeyi nəzərə alınmaqla əlavələr ola və ya dəyişdirilə bilər. Bunlar dövlətlərin daxili və xarici idarəetmə strategiyalarından da asılıdır. Hər bir şərt qəbul olunarkən dəqiq öyrənilməli, araşdırılmalı və iqtisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri əsas götürülməlidir. [3]

FƏSİL II. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF DİNAMİKASI

2.1. İqtisadi siyasət və sosial təminat

Beynəlxalq miqyasda öndə gedən ölkələr səviyyəsində bazar iqtisadiyyatına uyğun sosial-iqtisadi, elmi-texniki tərəqqini, dövlətin iqtisadi potensialını artırmaq hər bir dövlətin qarşısına qoyduğu məqsəddir. Bəzən bu nailiyyətləri əldə etmək üçün müəyyən tədbirlərinə ehtiyac duyulur. Bunlardan biri rəqabət yönümlü istehsal sahələrini artırmaqdır. İkinci amil Azərbaycan Respublikasının tarixən formalaşmış adət-ənənlərə, sosial-mənəvi, iqtisadi baxımdan sahələrin bərpası və inkişaf etdirilməsidir. Eyni zamanda strateji məhsulların dünya bazarında mübadiləsi təmin olunmalıdır. Sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyatın, sosial sahələrin inkişafında Azərbaycan etibarlı və zəngin potensiala malikdir. Bunlardan səmərəli istifadə etmək iqtisadi cəhətdən bacarıq tələb edir.

Ölkədə müstəqillik illərindən bəri istehsal imkanları həm daxili, həm də investisiyalar hesabına artmış, hətta ixrac faktorları yüksəlmişdir. Mülkiyyət növündən asılı olmayaraq, dövlətin əsas sonda payı artıq olmalıdır. Həmcinin istehsalda texniki tərəqqinin üstünlükləri nəzərə alınmalıdır. Bu bir çox şərtlərlə yanaşı, müasir texnika və texnologiyanın yenilənməsi və təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Dövlətin müasir tələbatına uyğun iqtisadi, sosial, müdafiə qüdrətinin artırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sərmayələr hesabına ölkəyə daxil olan vəsaitlər xammal hesabına yox, gəlirlər hesabına qaytarılarsa, bu dövlətəziyan verməz. Bu o vaxt mümkün olur ki, milli resurslardan, əmək ehtiyatlarından istifadədə səmərəlilik və komplekslilik prinsipləri əsas götürülsün. Faktordən biri də iqtisadi inkişafda sosial sahələrdə köklü dəyişikliklər aparılmasıdır. Bu yönümdə inkişaf təməli olan vergi, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, xidmət sahələrindən gələn gəlirlərin əhəmiyyəti böyükdür. Ona görə də yeraltı sərvətlərdən, torpaqdan, sudan, işçi qüvvəsindən, ikinci xammaldan, dövriyyə fondlarından istifadə son dərəcə effektiv təşkil edilməlidir. Onu da xatırladaq ki, iqtisadi və sosial inkişaf və ya tənəzzül, ekoloji durum öz-özünə bərpa oluna

bilməz. Məqsədə çatmaq üçün ilk növbədə yerli xammallardan, ETT ugurlarından, elmin yeniliklərindən, intellektli qüvvədən istifadə, həmçinin dövlətin idarəetmə sisteminin dövrə uyğunlaşması gərəkdir. Bunların həllində dövlət büdcəsinin, iqtisadi, sosial, beynəlxalq əlaqələrin mütəşəkkil təşkili böyük əhəmiyyət kəsb edir. əgər hər hansı dövlətdə iqtisadi, sosial tənəzzül varsa, yerli istehsal ilə daxili məcmu məhsulun milli gəlirin artırılması, keyfiyyətli məhsul istehsalı, özəl və dövlət sektoru arasında səmərəli yaxınlaşmanı təmin etmək lazımdır. Məlumdur ki, iqtisadi, ekoloji səmərənin əldə olunması dövlət dəstəyi olmadan mümkün deyildir. İqtisadi siyasətin dəyişməsi, idarəetmə üsullarının təkmilləşdirilməsi, milli sərvətlərdən dövlətin, millətin xeyrinə səmərəli istifadəsi, yerli islahatlara üstünlük verilməsi zəruridir. Mühüm faktorlardan biri əhalinin tələbatına uyğun istehsalın təşkilidir. Belə şəraitdə əhalinin alıcılıq səviyyəsi də meydana çıxır. Alıcılıq səviyyəsi zəif olduğu halda iqtisadiyyat bogulur, inkişaf zəifləyir. Bu zaman mühüm göstəricilərdən sayılan tələb meydana çıxır. Əhalinin tələbatının ödənilməsi naminə iqtisadi inkişaf arasıkəsilməz şəkildə fəaliyyətdə olmalıdır. Federal ehtiyaclar da mövcuddur. Buraya ordunun, xəstələrin, qocaların, əlillərin saxlanılmasına sərf olunan dövlət məsrəfləri aiddir. Bu baxımdan iqtisadi, inkişaf istehsalın artımı vəhdəti, tələbatın səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Problemlər bir gün və ya ilin zamanında həll olunur. Onlar daxili məhsul hesabına pul kütləsinin ilbəl coxaldılması şəraitində, etaplarla həyata keçirilir. Eləcə də pulun qiymət tutumu, alıcılıq qabiliyyəti və məqsədli xərclənməsi və nəzərə alınmalıdır. Məsələn, torpaqların özəlləşdirilməsi nəyəsə görə deyil, istehsal fəaliyyətinə cəlb olunaraq gəlir gətirməsinə yönəlməlidir.

Inkişaf etmiş ölkələrdə, ABŞ-da, Almaniyada, Yaponiyada, İngiltərədə, Skandinaviya ölkələrində iqtisadi-sosial inkişafın bünövrəsində milli mənafe durur. Bu, həmçinin ayrı-ayrı qurumların mənafevidir. Mənafeələr, iqtisadi maraqlar birləşərsə radikal nailiyyətlərə nail olmaq mümkündür.

Qeyd olunmalıdır ki, iqtisadi strategiya sosial siyasətin talehini müəyyənləşdirir. Bunlar tərəqqinin elə formasını yaradır ki, bu zaman əhali

yaşayib-yaratmaq üçün qazanc əldə etməyə can atır. İnkişaf etmiş dövlətlərin daxili vəsaitləri hesabına əhalinin tələbatının ödənilməsi ön vəzifəyə cevrilir və həll edilir. əsas ağırlıq dövlətin səlahiyyətindəki istehsalların üzərinə düşür.

Eyni zamanda iqtisadi islahatlar da vacib məsələlərdən biri hesab edilir. İqtisadi islahatlar insanları fəaliyyət üçün real imkanlara təhrik edir. Problemlərin nizama salınmasında, sosial-iqtisadi inkişafda əhalinin tələbatının ödənilməsi və yarana biləcək uygunsuzluqların aradan qaldırılmasında dövlət səviyyəsində islahatlı tədbirlər həyata keçirilir. Regionlar və ya müəssisələr arasında iş proseslərinin iqtisadi-ekoloji baxımdan səmərəli əlaqələndirilməsi, dövlət miqyasında ictimai mənafe baxımından ciddi halların ortaya çıxmasının qarşısını alır.

Ölkəmiz əlverişli təbii şəraitə, coğrafi, geosiyasi mövqeyə, zəngin təbii sərvətlərə, əmək ehtiyatlarına, elmi, iqtisadi, təbii potensiala, uzun müddətli istehsal fondlarına malik olması onun dünya miqyasında öz yerini möhkəmləndirməyə şərait yaradır. Kapitalın inkişafı ilə sosial təminat, əhalinin yaşayış səviyyəsi arasında möhkəm əlaqə vardır. Kapitalın coxalması əgər əhalinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırırsa, deməli yoxsulluq aradan qalxır, yaşayışın normal səviyyəsi bərpa edilir. Bu proses inkişaf etmiş ölkələrdə davam etməkdədir. Bəzən bunun əksi də baş verir. Məsələn, PF-də, Baltikyanı dövlətlərdə əhalinin azalması müşahidə olunur. Demokratik prosesə kəskin təsir edən biri məhz iqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyidir. Birinci qrup ölkələrdə əhalinin maddi, mənəvi tələbatı və digər xidmətlər ödənilməsi vəziyyətində, artıq gələcək üçün kapital yığılır, rəqabətə uyğun məhsullar dünya bazarına çıxarılaçaqdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kapital yığılır, milli gəlir, iqtisadi inkişaf əhalinin tələbatını ödəyə bilmir. Bu da sonda kasıblıq, əhali yoxsulluğu ilə nəticələnir. Belə halda ölkənin sərvətləri borcları ödəmək üçün xaricə gedir.

Kapital ilə əhali arasındakı qarşılıqlı əlaqələr sosial iqtisadi inkişaf ilə xarakterizə olunur. Bir çox alimlərin fikrincə sosial-iqtisadi inkişafın zəif olması, demokratik amillə deyil, təbii resurslardan səmərəsiz istifadə, sənayedə xammal

tutumluluğu, ETT ugurlarından zəif istifadə olunması, əhalinin intellektual səviyyəsinin aşağı olması ilə bağlıdır. [4]

Iqtisadiyyatın inkişafında dövlətin iqtisadi potensialını artırmaq, beynəlxalq miqyasda qabaqcıl olaraq sosial-iqtisadi, elmi-texniki tərəqqini inkişaf etdirmək asan məsələ deyildir. Bu proseslərin həyata keçirilməsində müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bunlardan biri rəqabətə davam gətirən istehsal sahələrinin artırılmasıdır. Bugünkü bazarda rəqabət mühüm şərtidir. Hər məhsul bazarda sona qədər dövr edə bilmir. Burada qadaqcıl dövlətlərin səviyyələrinə uyğun rəqabətdə iştirak etmək qabiliyyətinə malik olan elm və təhsil potensialının mövcudluğu; onun möhkəmləndirilməsi lazımdır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının tarixən yaranmış istehsal sahələri, adət-ənənələri, sosial, mənəvi, iqtisadi münasibətləri maraqlı doğuran sahələrdir. Yanacaq-energetikanın, milli sərvətlərin, strateji məhsulların mübadiləsində bazar müttəfiqlərinin tapılması da başlıca amil hesab olunur.

Iqtisadi islahatın aparılmasında, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, sosial bölmənin dövrün tələblərinə uyğun inkişafda Azərbaycan etibarlı və möhkəm potensiala malikdir. Əmək ehtiyatları, mineral və təkrar xammal sərvətləri, yararlı torpaqlar, su ehtiyatları, yanacaq-enerji, bioloji sərvətlər, əsas fondlar iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir. Göstərilənlərdən səmərəli istifadə üçün bacarığa, səriştəyə malik olmaq, eyni zamanda tərəqqinin təmini baxımından mövcud qanunauyğunluqlardan yararlanmaq lazımdır.

XXI əsrdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişafı, beynəlxalq miqyasda özünəməxsus mövqe tutması üç əsas parametri özündə birləşdirir.

- Demokratik vəziyyət. Burada əhali göstəricilərindən doğulanlar, ölənlər, artım, gələcək nəsillərin demografik fəaliyyəti əsas yer tutur. Əsrin əvvəlində bu proses müsbətdən mənfiyə doğru hərəkət edirdi. Çünki, vəziyyətlə əlaqədar doğumun azalması, ömrün qısalması, cavanların başqa ölkələrə getməsi mövcud idi.

Alimlərin fikrincə bu prosesin 2014-2015-ci ilə qədər davam etməsi proqnozlaşdırılırdı. Proses bilavasitə ölkədə sənayenin, kənd təsərrüfatının, elmin zəifləməsinə gətirib çıxarırdı. Hətta özəlləşdirilən torpaqlar belə istehsaldan kənarda qalmışdı. Eyni zamanda işsizlik səbəbindən xarici ölkələrə gedən cavanlara görə əmək ehtiyatlarında yaşlı əhali üstünlük təşkil edir. Bu, millətin, sosial həyatın tənəzzülünə acılan yolun genişləndirilməsi deməkdir. Belə vəziyyətdə əmək fəaliyyətinə olan bir nəfər işləyənin sosial yükü o dərəcədə arta bilər ki, o özünü və ailəsini dolandırmaqda aciz qalar.

Başqa bir amil – ölkədə on illərlə yaranan, formalaşan əsas fondların və kapitalın tənəzzülü ilə nəticələndirmişdi. SSRİ-nin tərkibindən çıxıb, suveren dövlət kimi inkişafı müddətində respublikada bəzi proseslər baş vermişdi. Məsələn, özəlləşmə, liberallaşma, özünüidarəetmə cəhdləri və s. əsas fondların xeyli hissəsi fiziki və mənəvi baxımdan köhnəlmiş, bir hissəsi əhali tərəfindən zəbt edilmişdi. Belə vəziyyət sosial, iqtisadi, texniki tərəqqini tənəzzülə ugradır, maddi sərvətlərdən, istifadədə məhdudiyət yaradır. Hansı mülkiyyət formasında olursa olsun, dövlətin əsas fondlarındakı payı üstün olmaqla, texniki tərəqqinin son nəəliyyətlərinə əsaslanmalıdır. Problemin səmərəli həlli o vaxt mümkün olar ki, milli sərvətlərdən, əmək ehtiyatlarından kompleks, səmərəli istifadə etməklə, istehsalın yüksək inkişafı təmin edilsin.

Əlbəttə, düşünmək lazım deyil ki, iqtisadi, sosial inkişafda problemlər öz-özünə düzələcək, bunlara nail olmaq üçün yerli xammaldan, təbii sərvətlərdən, əmək ehtiyatlarından, elmi-texniki tərəqqinin nəəliyyətlərindən, intellektual səviyyədə qanunauyğun istifadə edilməlidir. Həmcinin bunların həllində dövlət büdcəsinin formalaşması və dövlətin iqtisadi, sosial, beynəlxalq əlaqələrdəki siyasətinə münasib istifadəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikada yaranmış iqtisadi, sosial tənəzzülün aradan qaldırılması üçün ötən dövr ərzində ölkədə strateji işlər görülmüşdür. İqtisadiyyatın bütün göstəricilərinin stabilliyi təmin olunmuşdur. Özəlləşdirilmiş, istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin səmərəli inkişafı, bunlara dövlət yardımını təmin edilmişdir.

Dünyanın bir çox ölkələrində - ABŞ, Almaniya, Yaponiya, İngiltərə, Skandinaviya ölkələrində iqtisadi, sosial inkişafın təməlinə milli mənafe əsas yer tutur. Bununla yanaşı ayrı-ayrı qrupların, özəl qurumların mənafeyi də mühümdür. Mənafeələr, iqtisadi maraqlar ümummillə qurumda birləşməsə radikal nəaliyyətlərin əldə edilməsi mümkün deyil. İqtisadi strategiya sosial siyasətin tabeliyini həll edir. Mütərəqqi inkişaf etmiş dövlət üçün başlıca olaraq daxili imkanlar hesabına ölkənin, əhalinin tələbatını ödəmək ön planda həll edilir.

Milli sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, struktur dəyişikliklər, iqtisadi islahatların aparılması, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı əsas meyarlardır.

Azərbaycanın zəngin yeraltı sərvətləri iqtisadi inkişafda dönüş yaradır. Burada neft, qaz, dəmir filizi, alunit, polimetal, civə, perlit, yod-brom suları, bərpa olunan sərvətlərin istehsalı cəlb edilməsi çox böyük dönüş yaratmışdır. Bu və ya digər sahələrin inkişafı, texniki təchizat, yeni texnologiyaların tətbiqi ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin aparılmasını qarşıya qoyur.

Azərbaycan Respublikasını qabaqcıl dövlətlər sırasına cətdırmaq üçün müəyyən hazırlıq, dünya bazar siyasətinə uyğun istehsal və mədəniyyətin inkişafı təmin edilməlidir. Bunun üçün dünya bazarında rəqabətə gətirən istehsal vasitələri, istehlak malları istehsalı, sabiq investisiya siyasətini həyata keçirmək lazımdır. İqtisadi islahat sahəvi və regional istehsalda keyfiyyət dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi deməkdir.

Tullantıların emalı mürəkkəb texnoloji proseslərin tətbiqi ilə həyata keçirilir. İstifadə olunan avadanlıqlar, tullantıların özləri zədələnmələrin, peşə xəstəliklərinin, yangın və partlayış təhlükəsi yaradan mənbələr olub, xidmət edən işçilərin sağlamlığına zərər vururlar. Ona görə sənaye tullantılarının emalı zamanı işlərin yerinə yetirilməsində ümumi və xüsusi təhlükəsizlik qaydalarına riayət olunmalıdır.

Tullantıların emalı zamanı təhlükəsizliyin təmin olunması tədbirləri texnoloji layihələrin və konstruktor sənədlərinin hazırlanması mərhələsində yerinə yetirilməlidir. Tullantıların utilləşməsinin təşkili zamanı tikintinin norma və

qaydalarının istismar qaydaları nəzərə alınmalıdır. Tullantıların emalı zamanı qəbul edilmiş ümumi təhlükəsizlik tədbirləri ilə yanaşı bu texnoloji proseslər üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlər də nəzərə saxlanılır.

Atılan tullantıların utilizasiyası zamanı ən vacib tələbatlardan biri onların ayrılıqda toplanması, saxlanması, nəqli və emalının düzgün təşkilidir ki, bəzi tullantıların toksiki və təhlükəli olmalarına baxmayaraq, onların bir-biri ilə kontaktda olması qorxu yaradır. Emala daxil olan tullantıların düzgün təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi üçün onun xassələrini və yaranma səbəblərinin pasportu gərəkdir. Xüsusi halda pasportda bəzi məlumatların qeyd olunması vacibdir: yəni yangın və partlayış təhlükəsi, toksikliyi, stabilliyi, kimyavi aktivliyi, fiziki-mexaniki xassələri və s.

Avtonəqliyyat vasitələrinin utilizasiyası zamanı onlarda yağ-yanacaq materialların olmasını yoxlamaq gərəkdir. Bütün bərk tullantıların emalı zamanı ən mühüm əməliyyatlardan biri onların xırdalanması, sonra isə çeşidlənməsidir. Xırdalanma müəssisələrində səs-küy və titrəyişlər aydın hiss olunur. Titrəyişi dayandırmaq və ya azaltmaq üçün müşahidə vasitələri və metodları əsasında nəzərdə tutulmuş tədbirlər həyata keçirilir. Bərk tullantıların emalı zamanı külli miqdarda tozlar yaranır. əksər tozlar toksiki olurlar. əsasən zərərsiz hesab edilən məişət tozları allergiya və nəfəs orqanlarında xəstəliklər yaradır. Ona görə işçi zonada olan tozlar ciddi reqlamentləşdirilir. İş yerlərində havada olan tozların miqdarının sanitar normaları tərkibində olması üçün müəyyən tədbirlər görülür:

- Texnoloji avadanlıqların hermentliyinin təminatı;
- Tətbiq olunan texnologiya imkan verirsə tullantıların nəm halda xırdalanmasından istifadə etmək;
- Sexlərdə havadakı tozları dağıtmaq üçün ümumi və yerli ventilyasiyadan istifadə edilməsi və s.

Tullantıların emalı zamanı qaz, maye və bərk şəkildə ayrılan toksiki maddələr orqanizmlərdə güclü zəhərlənmə və xroniki peşə xəstəliyi yaradır. Tullantıların emalının potensial təhlükəli olduğunu və əmək şəraitinin

yaxşılaşdırılmasını nızırı alaraq yeni əlavə mühafizə tədbirlərinin görülməsi günün vacib məsələlərindən hesab olunur. Bunun üçün yeni texnologiyaların tətbiqi məqsədəuygundur.

Iqtisadiyyat o zaman sərfəli hesab edilə bilər ki, o, özünəməxsus formalaşmış, obyektiv qanunlara əsasən məhdudiyət cərcivəsindən kənara çıxsın. Məhdudiyət şəraitində inkişaf etdirilən bazar münasibətləri bu sahədə formalaşmış dünya səviyyəsinə yüksələ bilməz. SSRİ tərkibindən çıxıb kapitalist mülkiyyət formasına keçməcdə Azərbaycan uzun yol keçməkdədir. Xüsusi mülkiyyətin inkişafı şəraitində o dövrün amirlik hpkmranlıığı mümkün deyil. Müasir iqtisadi rayonlar özünəməxsus maddi-texniki bazaya, istehsal quruluşuna malikdir. Bazar münasibətlərinə daxil olmaq cətin prosesdir. Bu istehsalın bir formasından başqa formaya keçid mərhələsi deməkdir. Onun səmərəsi iqtisadi və sosial inkişafın keçid formasında dövlət strukturunun formalaşmasından asılıdır.

Azərbaycan Respublikasında əldə olunmuş yeni müstəqilliyi saxlamaq, inkişaf etdirmək iqtisadi və hərbi qüdrəti möhkəmləndirməkdən asılıdır. Burada əmək ehtiyatlarına münasibətin xüsusi rolu vardır. Təbii-iqtisadi zəmin, elmi-texniki nəaliyyətlər və onlardan səmərəli istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin indiki şəraitində ciddi dövlət nəzarəti altında məqəfiq qanunların verilməsi və tətbiqi dövlətə və cəmiyyətə təhlükə yaradan, iqtisadi, ekoloji tənəzzülü törədən səbəbləri aradan qaldırır, “sərbəst ticarət”. “liberallaşma”. “özünü maliyyələşdirmə” şuarları altında gizli iqtisadiyyatla məşğul olanlara qarşı mübarizənin təsirini artırır.

Iqtisadi islahatlar aparılması milli sərvətlərdən səmərəli istifadəni, sosial, iqtisadi, ekoloji təmayüldə ciddi tədbirlər görülməsini təmin edir. Yeni iqtisadi islahat, sosial-iqtisadi inkişaf, bazar iqtisadiyyatı mövqeyindən qeyri-dövlət, maliyyə, təsərrüfat, təşkilat subyektlərinin yaradılmasını aktual edir. Burada işgüzar təsərrüfatlara üstünlük verilir.

Azərbaycanın 2003-2013-cü illərdə on illik sosial-iqtisadi inkişaf dinamikasında əsaslı dönüş yaranmışdır. İlk növbədə iqtisadiyyat real istifadədə

3.4 dəfə artmışdır. Qeyri-neft sahələrində artım 2,7 dəfəyə qədər olmuşdur. Müvafiq olaraq dövlət büdcəsində də artım müşahidə olunur. Təsadüfi deyildir ki, Qlobal Rəqabət qabiliyyətlik indeksində Azərbaycan MDB ölkələri icərisində birincidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyata yüz on milyard manatdan çox sərmayə qoyulmuşdur. Sənaye sahələrində üç dəfəyə qədər, kənd təsərrüfatında iki dəfəyə qədər, tikinti bölməsində yeddi dəfədən çox, xarici ticarət dövriyyəsində on dəfəyə qədər artım olmuşdur. [8]

Ölkədə sahibkarlıq mühiti inkişaf etmişdir. Sahibkarlar dövlət tərəfindən təqribən 1.5 milyard manat güzəştli kreditdən yararlanmışlar. Yeni iş yerləri açılmış, iqtisadi fəal əhalinin satı və məşgul əhalinin sayı artmışdır.

Azərbaycanın bütün bölgələri kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının da sosial-iqtisadi və ekoloji vəziyyətində yeni inkişaf mərhələsi özünü göstərir.

Qədim Naxçıvan yer kürəsində həyatın başladığı ilk insan məskənlərindən biridir. Burada Azərbaycan xalqının zəngin tarixi, elmi və mədəni irsi yaranmış, inkişaf etmişdir. Müasir Muxtar Respublika inkişafın yeni, düz xətlə yüksələn inkişaf mərhələsini yaşayır. Bu inkişafın əsası Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və bu gün uğurla davam etdirilən intibahın reallığıdır. Son 10 il ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadiyyat 13 dəfəyə qədər qrtmışdır. Bu, özünü sənaye sahələrində, kənd təsərrüfatında, tikintidə, nəqliyyatda, informasiya və rabitədə, xarici ticarətdə özünü göstərir. Nəqliyyat sektorunun davamlı inkişafı sayəsində yük və sərnişin daşınmasının həcmi, demək olar ki, iki dəfədən çox artmışdır.

2.2. Yeni ekoloji texnologiyalara kecid

Əlverişli coğrafi mövqe və iqlim şəraiti Muxtar Respublikada da ekoloji təmiz enerji mənbələrindən istifadəyə geniş imkanlar yaradır. Dövlət proqramlarında alternativ enerji mənbələrindən istifadə üçün müvafiq tədbirlər görülür. Məsələn, Babək rayonunun Xal-xal kəndində yeni Günəş elektrik

stansiyası quraşdırılır. Bu stansiya üçün Dövlət energetika Agentliyi ilə Belcikanın bir şirkəti arasında müqavilə imzalanmışdır. Onun gücü 20 meqavit gücündə planlaşdırılır. Burada günəşli orta illik miqdarı 2000-2800 saat hesablanmışdır. Stansiyanın quraşdırılmasında Avropada istehsal olunan panellərdən istifadə olunacaqdır. Stansiyanın ərazisi 35 ha-dır. Burada istehsal olunacaq elektrik enerjisi Muxtar Respublikanın ümumi enerji sisteminə qoşularaq yaxından transformasiyalara ötürüləcəkdir. Günəş enerjisi ərazisinin inkişafına təsir göstərə bilən ən vacib alternativ mənbədir. Eyni zamanda ucuz olması çox önəmlidir. Bu sahədə Muxtar Respublikanın rəhbər orqanları Belcika Krallığının "Soltech" şirkətinin rəhbərliyi ilə danışıqlar aparmışdır. Ekoloji problemlərin həllində xeyli işlər görülmüş və Muxtar Respublika nümunəvi bölgəyə çevrilmişdir.

Ölkənin iqtisadi inkişafını proqnozlaşdıran dövlət proqramlarında bölgənin də özünəməxsus yeri vardır. Ümumiyyətlə respublikanın malik olduğu resurslardan, hər bir rayonun əmək və xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi əsas vəzifələrdəndir. Tələbatın keyfiyyətli məhsullarla ödənilməsinə təmin etmək üçün yeni istehsal və xidmət sahəsinin yaradılması vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2014-2015-ci illərdə respublikada əhalinin məşgullüğünün artırılmasına dair dövlət proqramı cərcivəsində əmək bazarının tənzimlənməsinə və yeni iş yerlərinin açılmasına müsbət təsir göstərmişdir. Əhali daimi iş yerləri qazanmışdır. Sənaye və aqrar sektorun inkişafında əsaslı dönüş yaranmışdır. Aqrar sektorun inkişafına son vaxtlar qəbul olunmuş dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlərin icrası öz təsirini göstərmişdir. Ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatda 2000-2015-ci illər proqramının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan yararlı torpaqların səmərəli istifadəsi ciddi nəzarətdə saxlanılır. Ölkənin digər regionlarında, eləcə də xarici ölkələrdən məhsuldar toxum növləri alınır və yerli şəraitə uyğun məhsullar istehsal edilir. Müasir dünyada sürətli informasiya mübadiləsi olmadan inkişafı təsəvvür etməm mümkün deyil. Ölkə regionlarında olduğu kimi Muxtar Respublikada da ardıcıl işlər aparılır. Məsələn, burada üçüncü nəsill telekommunikasiya sistemlərinin quraşdırılması başa çatdırılmışdır. Eyni zamanda fiber-optik magistral kabel xətləri çəkilmişdir. Nəticədə Muxtar

Respublikada yaşayış ərazilərinin 93%-də geniş zolaqlı, 80%-dən çoxunda simsiz internet xidməti mövcuddur. İnformasiya cəmiyyətinə keçid və elektron hökumətin formalaşdırılması sahəsində də ardıcıl tədbirlər görülür. 2014-cü ildə tədbirlərin tərkib hissəsi kimi Elektron imzanın Serifikat Mərkəzi yaradılmışdır. Enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması daim diqqət mərkəzindədir.

Respublikada yaradılmış şəraitin nəticəsidir ki, xarici ticarət əlaqələrinin coğrafiyası genişlənmişdir. Artıq necə illərdir ki, idxal ixracı üstələyib və bu tendensiya davam etməkdədir.

Məlumdur ki, iqtisadi inkişafın əsası elm və təhsilin səviyyəsindən də asılıdır. Respublikada olduğu kimi Muxtar Respublikada da təhsilin inkişafı diqqət mərkəzindədir. Artıq kəndlərdə belə tam orta təhsil verən məktəblər vardır. Eyni zamanda yeni məktəb binaları tikilmiş, köhnələr təmir edilmişdir. Təhsil sistemində aparılan islahatlarla əlaqədar təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazaları zənginləşdirilmişdir. Müasir informasiya və kommunikasiya avadanlıqları ilə təchiz edilmişdir. Həmcinin elektron lövhələr, internet şəbəkəsindən geniş istifadə olunur.

Gənclərin müxtəlif peşələrə sahib olmaları ilə bağlı bir necə rayonda texniki-peşə məktəbləri açılmışdır. Elmin inkişafında Muxtar Respublikanın xüsusi yeri vardır.

Səhiyyə sisteminin inkişafı da diqqətdə saxlanılır. Səhiyyə infrastrukturunun yenilənməsi istiqamətində tədbirlərin davamı olaraq bütün rayonlarda yeni xəstəxanalar, həkim heyəti, tibbi avadanlıqlar formalaşmışdır. Əhalinin sosial müdafiəsi istiqamətində gərəkli işlər görülür. Cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan gənclərin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında dövlət proqramlarının xüsusi yeri vardır.

Gənclər siyasətində aparılan islahatlar şz bəhrəsini verməkdədir. Muxtar Respublikada kütləvi informasiya vasitələrinin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, onların fəaliyyətinin səmərəli təşkili istiqamətində də tədbirlər görülmüş, yeni texnika və qurgularla təchiz edilmişdir.

2.3. Ərzaq və nəqliyyat təhlükəsizliyi, onu şərtləndirən faktorlar və qlobal aspektlər

Hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyi mürəkkəb, geniş sahələri özündə birləşdirir, daxili və xarici siyasəti əhatə edir. Dövlətin iqtisadi inkişafında milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində ərzaq təhlükəsizliyinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu mənada ölkələrdə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi vacib problemlərdən biridir. Dünyada əhalinin, enerjinin dəyərinin artması, ekoloji böhranların genişlənməsi, torpaqların məhsuldarlığının azalması və s. ərzaq qıtlığını yarada bilər. Odur ki, hər bir ölkə ilk növbədə öz əhalisinin ərzağa olan tələbatını ödəmək üçün tədbirlər görür.

Planetimizdə olan mühüm problemlərin siyahısına dünya əhalisinin ərzaqla təmin edilməsi də daxildir. Ərzaqla təminat torpaqların məhsuldarlığı və ekoloji vəziyyətindən asılıdır. Dünyada olan əkinə yararlı torpaqlar əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatın təqribən 85 faizini ödəyə bilər. Dünyada hər il istehsal olunan taxıl məhsulları, heyvandarlığın yeni bazasını və toxum fondunu yetərli deyildir. Əhalinin artdığı bir dövrdə BMT-nin FAO bölməsinin məlumatına görə tələbatın ödənilməsi üçün ən azı 5 milyard ton taxıl məhsulları gərəkdir. ərzaq məhsullarına olan tələbatı iki istiqamətdə həll etmək olar.

1. Ərzaq məhsullarının artırılması;
2. Məhsulların dünya əhalisi arasında tələbatı uyğun bölüşdürülməsi yolu ilə.

Məlumdur ki, ərzağın xammalı kənd təsərrüfatı məhsulları olsa da, emal ilə məşğul olan yeyinti və yüngül sənayedir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının müasir dövrdə artırılması, ancaq intensiv yolla aparıla bilər. Digər rayonlarda olduğu kimi Azərbaycanda da torpaq sahələrinin məhsuldarlığı arasında fərqlər mövcuddur. əkinçilikdə tətbiq edilən texnikanın istifadəsində müxtəlif fərqlər vardır. İqtisadiyyatı inkişaf etmiş şəkildə bir traktor 35-40 hektar sahəyə qulluq edərsə, ikinci qrup ölkələrdə 600 ha-dan çox təşkil edir. Torpaqların vaxtında iqtisadi və

ekoloji qiymətləndirilməsi əkiləcək bitkilərin məhsuldarlığına xidmət edir. Təbii ekoloji proseslər pozulduqda, onu bərpa etmək üçün həm əmək, həm də vəsait sərfi tələb olunur. İqtisad- ekoloji tədbirlərin yaxşə səmərə verməsi baxımından əvvəlcədən düşünülmüş planların həyata keçirilməsi məqsədəuygundur. Torpaqlar kənd təsərrüfatı məhsullarından əlavə, nəqliyyat, suvarma, kanallar, yaşayış yerləri, idman kompleksləri, hərbi poliqonlar, rekreasiya, istirahət sahələri və s. inkişafı üçün vasitədir.

Torpaq fondlarının gələcək istifadə metodları müxtəlif olduğundan, əldə olunan nəticələr də müxtəlifdir. Uzun müddətdir ki, belə metodlarla FAO bölməsi məşguldur. Onların məlumatlarına əsasən son 40-50 il müddətində torpaqlara düzgün münasibətin olmaması səbəbindən torpaq sahələri xeyli azalmışdır. [5]

Qeyd olunmalıdır ki, son zamanlar beynəlxalq təşkilatlar da ərzaq məhsullarının istehsalı barədə proqnozlar verirlər. Məsələn, BMT-nin FAO (ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatı)nın məlumatına görə 1985-1995-ci illərdə ərzaq məhsulları istehsalının illik artımı 12 mln. ton olmuşdursa, 2030-cü il proqnozunda 9 mln. tona enəcəkdir.

XX əsrin 90-cı illərin ortalarından başlayaraq respublikamızda ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı istiqamətində bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bunlardan biri 2001-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi proqramı”nın təsdiq edilməsidir. Bundan sonra kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalı əsaslı dərəcədə qüksəlmişdir. Ərzaq məhsullarının artırılmasında heyvandarlığın inkişafının əhəmiyyəti böyükdür. Bu sahənin inkişafı bilavasitə yem bazasının mövcudluğu ilə əlaqədardır. Odur ki, hər il kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi genişlənməkdədir.

Prezident İ.Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaqla etibarlı təmin olunmasına dair dövlət proqramı”nın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Burada əsas məqsəd əhalinin sağlam həyat tərzi üçün noormalara uyğun ərzaq məhsulları ilə təminatına nail

olunmasıdır. Proqramda nəzərdə tutulmuş bir çox məsələlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- ölkədə ərzaq məhsulları istehsalının artırılmasına nail olmaq;
- ərzaq məhsullarının təhlükəsiz və keyfiyyətli olmasını təmin etmək;
- bu sahədə risklərin idarə olunmasını nəzərə almaq;
- təminat sistemində institusional inkişafı və sahibkarlığı həyata keçirmək.[11]

Məlumdur ki, ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət də mühüm məsələdir. Bu, insanların sağlamlığına xidmət etməklə, milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsidir. Son zamanlar bununla bağlı xeyli işlər görülmüşdür. Məsələn, ölkənin böyük şəhərləində müasir tipli laboratoriyalar yaradılmışdır. Onların vasitəsilə məhsulun fiziki, kimyavi, toksiki və mikrobioloji müayinələri araşdırılır. Etiraf etmək lazımdır ki, istehlak olunan ərzaq məhsulları bəzən normativ-texniki qaydaların tələbinə cavab vermir. Belə halların qarşısının alınması üçün Dövlət lazımi tədbirlər görməkdədir. Misal olaraq keyfiyyətə nəzarətin gücləndirilməsi, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı və s. göstərmək olar.

Bu baxımdan ərzaq məhsulları üzrə dövlət ehtiyatının yaradılması, müvafiq qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, infrastrukturun yaradılması mühüm şərtidir. Müəyyən kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. Tədbirlər planına uyğun olaraq sabit ərzaq təklifi, istehsal və satış infrastrukturunun formalaşması, ərzaq məhsullarının tələbatının təmin olunması əsas yer tutur. Burada mühüm məsələ dövlət siyasətinin əsas istiqamətini müəyyən etməkdir. Burada əsas dörd istiqamət ayrılır.

1. Dayanıqlı ərzaq təminatına nail olunması; Bu istiqamətdə tarazlı inkişafın sahəvi və regional baxımdan inkişafı əsasdır. Həmcinin ərzaq məhsulları istehsalında ümumdünya ticarət təşkilatının tələbləri, ekoloji tarazlıq, biomüxtəlifliyin qorunması və s. bu kimi amillər əzərə alınır.

2. Əhalinin təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təminatı; Məlumdur ki, İOS standartlarına uyğun məhsul istehsalı üçün hüquqi baza yaradılmalıdır. Bu zaman NACCR sistemə keçid üçün normativin hüquqi bazasının hazırlanması da vacib amildir. Ən mühüm təcrübələrdən biri ərzaq məhsulu istehsalında beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqdır.
3. Ərzaq təminatı ilə əlaqədar risklərin idarə edilməsi. Burada əsas göstərici ərzaq ehtiyatının yaradılması, dövlət taxıl fondunun yaradılması və idarə olunması, infrastrukturun yaradılmasıdır.
4. Sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması. [11]

Mütərəqi modellərin tətbiqi, kənd təsərrüfatı məhsullarına və emalına güzəştli kreditlərin ayrılması, fermerlərə subsidiyaların verilməsi, onların digər tələb olunan xammallarla təminatı, biznes mühiti və rəqabətin genişləndirilməsi əsas göstəricilər hesab edilir.

Qeyd edək ki, Dövlət proqramında dövlət siyasətinin əsas istiqaməti kimi ərzaq təminatı geniş və ətraflı şərh edilmişdir. Proqramda əhaliyə göstərilən sosial xidmətlər xüsusi diqqət mərkəzindədir.

Dövlət Proqramında göstərilən hədəflərə çatmaq, həmcinin davamlı iqtisadi inkişafa xidmət edir. Ölkənin daxili resursu ərzaq təhlükəsizliyinin təminatına zəmanət verir. AMEA-nın müvafiq institutları tərəfindən elmi-texniki təərəqqinin müasir vəziyyəti, dünya təcrübələrindən istifadə, onların tətbiqi çox böyük nəticələr verir.

Müasir dövrdə əhalinin artımı, kənd təsərrüfatında ehtiyatların deqradasiyası, seleksiya işlərinin tükəndiyi və s. səbəblərdən ərzaq təhlükəsizliyinin təmini problem kimi qarşıda durmaqdadır. Əsas ərzaq hesab edilən taxılın toxum keyfiyyətinin ekoloji təmiz formada alınması, məhsuldarlığın artırılması əsas vəzifələrdəndir. Göstərilənlərin həllində, ekoloji təmiz məhsulların alınmasında texnologiyalardan istifadə çox önəmlidir. Müasir tələblərə cavab

verən üstünlüklərdən biri kənd təsərrüfatı istehsalının ozonlaşdırılmasıdır. Yəni ozonun dezinfeksiya edici və stimullaşdırıcı xüsusiyyətləri zərərvericiləri məhv edir, cücərməni sürətləndirir. Bu metod geniş miqyasda tətbiq olunur, çünki ozonlaşma zamanı aktiv oksigen və enerji ilə təminat güclənir, onun təsir effekti beş həftəyə qədər qalır. Ozonotor qurguları toxumların səpin keyfiyyətinin artırılması və xərclərin azalması üçün çox sərfəlidir. Bu proses ətraf mühit və insan təhlükəsizliyinə risk yaratmır. Eləcə də səpin keyfiyyətini yüksəldir və nəticədə iqtisadi cəhətdən səmərəli olması ilə fərqlənir. Respublikamızda da bu sahədə ciddi işlər aparılmışdır. Elmi tədqiqat işləri aparılmış, üstünlüklər əldə edilmiş, səmərəli təkliflər verilmişdir.

MAA-da ozonlaşdırma texnologiyası üzrə işlər yoxlanılmış və avadanlığın sənaye nümunələri yaradılmışdır. Burada ozon təbəqəsi atmosfer havasının tərkibindəki oksigendən iqtisadi səmərəli elektrik sintezi üsulu ilə əldə edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ozonlaşdırmanın milli kontekstdə tətbiqi dünyada ilk dəfədir ki, Azərbaycan alimləri tərəfindən də öyrənilir. Bu üsulla əldə olunmuş nəticələr milli Günbankda saxlanılan bitki nümunələrinin genetik tamlığının qorunmasında, fermer təsərrüfatlarında tətbiq edilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Adətən toxumluq materiallar zərərli kimyavi maddələrlə zərərsizləşdirilir ki, bu da həm mühiti, həm də işləyən insanları zəhərləyir və toxumun daxilinə nüfuz edərək irsi tamlığa təsir göstərir.

Həmcinin köhnəlmiş toxumların genetik fəsadlarının qarşısını almaq üçün də ozonlaşma texnologiyasından istifadə effektivdir. Bu zaman cürümə və xromosom strukturların pozulması azalır. Beləliklə toxumların saxlanması müddətini bu üsulla uzadılması mümkündür. Ozonlaşdırma ilə aparılan tədqiqatlar taxıl bitkilərində yüksək effekt verir. Artıq təsdiqlənmişdir ki, bu üsuldən istifadə də keyfiyyət və kəmiyyət cəhətdən yüksək nəticələr əldə olunur və məhsul ekoloji cəhətdən təmizdir. Bu təcrübə 2009-2012-ci illərdə Oguz rayonunun fermer təsərrüfatlarının birində yerinə yetirilmişdir. Səpindən 5-7 gün əvvəl toxum ozonla işlənmiş və texnologiyaya uyğun saxlanıldıqdan sonra tarlaya səpilmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, ozonlaşdırılmış toxumların cücərməsi nəzartə variantına nisbətən 1-2 gün tez başlamış, cücərmə enerjisi 3-5%, cücərmə faizi isə 2-5% çox olmuşdur ki, bu da hər variantda müsbət təsiri təsdiq etmişdir. Eləcə də ozonlu variantda fotosintez prosesi intensiv getmiş, güclü kök sistemi yaranmışdır. Maraqlıdır ki, bitkiyə ziyan vuran bərk sürmə xəstəliyinə təsadüf edilməmişdir. Nəticə olaraq məhsuldarlıq iki dəfəyə qədər artmış, 1000 dənin kütləsi 93-229 təşkil etmişdir. 2012-2013 təsərrüfat ilində bu təcrübə digər rayonlarda da tətbiq edilmişdir. Məsələn, Beyləqan rayonunda da bu üsuldan istifadə edilmişdir. Bu üsul həm suvarılan, həm də dəmyə növlü taxılcılıqda tətbiq oluna bilər.

Rayonlarda kəlləmə mərhələsində suvarılmayan torpaq sahəsindən bitkilərin kökünün uzunluğu ozonlaşmış variantda 10 sm, nəzarət variantında isə 7.2 sm olmuşdur. Bitki köklərinin uzunluğu onu göstərir ki, bitki kökü daha dərinə gedərək sudan istifadə edir. Oguz və Beyləqan rayonlarında aparılan təcrübələr göstərir ki, ozonlaşma texnologiyası hər cəhətdən səmərəlidir: bitkilər sürətlə inkişaf edir, məhsuldarlığı artır, ekoloji, təmiz, itkisiz saxlanılmasında effektiv üsuldur.

Ölkə Prezidenti nəqliyyat və onun təhlükəsizliyinə xüsusi əhəmiyyət verir. O, qeyd edir ki, biz yola qoyulan vəsaitin nəticəsini regionların inkişafında görürük. Nəqliyyata qoyulan vəsait nəticəsində bütün yollarımız dünya standartı səviyyəsində olacaqdır. İndi ölkəmizdə nəinki şəhər, eləcə də kənd yollarına eyni səviyyədə xidmət göstərilir.

Nəqliyyat sahəsində əldə olunan nəqliyyatlar, məhz müstəqillikdən sonra əldə edilmişdir. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi imkan verir ki, Qərblə Şərqlə arasında tranzit daşmalar həyata keçirilsin. Zəngin enerji resurslarının olması, burada mühüm kəmərlərin tikilməsinə şərait yaratmışdır. Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum belə kəmərlərdəndir. Ölkə qarşısında duran əsas məsələlərdən biri xarici nəqliyyat sisteminin təhlükəsizliyidir. Təsadüfi deyildir ki, neft sektorundan sonra, nəqliyyat

iqtisadiyyatda mühüm rol oynayan faktordur. Bu baxımdan tranzit ölkə kimi dünyada mövqeyimiz daim güclənməkdədir.

Dünya dövlətlərinin inkişafını təmin edən, bir-biri ilə iqtisadi, mədəni əlaqələr yaradan başlıca amillərdən biri məhz dövlətlərarası nəqliyyatdır. Ölkəmizdə tranzit yükdaşıma həcmnin yüksəlməsi, əlaqələrin artması, Böyük İpək Yolunun bərpası fəaliyyətə böyük imkanlar acır. Burada xüsusi olaraq TRASEKA proqramını üeyd etmək lazımdır. Bu layihədə Böyük İpək Yolunun əhəmiyyəti əvəz olunmazdır. Bu yol Avropa ilə Asiyanı birləşdirən ən münasib yoldur. Yolun inkişafı üçün infrastruktur da vardır. Xəzər və Qara dənizi birləşdirən dəniz yolu və avtomobil yolları, bərə kecidləri ümumi sistemi birləşdirir. Artıq sübut olunmuşdur ki, bu variant ən optimaldır və səmərəsi yüksəkdir. Məlumdur ki, bu marşrut köhnə yoldan iki min kilometrə qədər qısdır. TRASEKA dəhlizi mövsümü xarakter daşımır, bu da iqlimin mülayimliyi ilə izah olunur. Bununla yanaşı yük daşımalar da iki dəfə ucuz başa gəlir. Ona görə də Baltik dənizini və Şimal-Şərqi Avropanı İran körfəzi və Cənub-Şərqi asiya ilə birləşdirən bu yolun əhəmiyyəti danılmazdır.

İndi ölkədə sürətli qatarlarının hərəkəti üçün yeni yolların qurulması prosesi gedir və qeyd olunmalıdır ki, artıq Bakı-Gəncə arasında istifadəyə verilmişdir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan bu gün regionda ən böyük nəqliyyat qovşağına və əlaqələrinə malik olan ölkə hesab olunur. Nəqliyyat sahəsində əldə edilən uğurlar ölkədə aparılan daxili və xarici siyasətin tərkib hissəsidir. Bu baxımdan nəqliyyatda təhlükəsizliyin təmin edilməsi milli təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir.

Hazırda qeyri-neft sektorunun inkişafında da nəqliyyatın öz xüsusi cəkisi vardır. Ümumiyyətlə, respublikanın nəqliyyat sisteminin inkişafı və bu sistemdə təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuygundur:

- Nəqliyyatda yeni texnologiyalardan istifadə olunmaqla maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi;

- Nəqliyyat parklarının təhlükəsizlik tələblərinə uyğun vasitələrlə təchiz edilməsi və yolların buraxma qabiliyyətinin artırılması;
- Azərbaycan nəqliyyatında hakim olan qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığa üstünlük verilməsi;
- Nəqliyyatda terrorizm, diversiya və sair təsirlərə qarşı mübarizə tədbirlərinin artırılması;
- Əhalinin həyatı və sağlamlığının qarantı üçün təhlükəsizliyin təmin olunması;
- Nəqliyyatda iqtisadi, ekoloji, informasiya, sanitariya, yangından qorunma, kimyavi, nüvə və radiasiya təhlükəsizliyinin təminatı. [11]

Ölkəmizdə 2009-cu ildən başlayaraq şəhər və regionlarda intellektual idarəetmə sistemi yaradılmaya başlandı. Bu nəqliyyatda təhlükəsizliyin təmini üçün əsas vasitələrdən biridir. Respublikada nəqliyyat sistemində təhlükəsizliyin etibarlı olması məqsədilə həyata keçiriləcək tədbirlər olmalıdır. Onlar əsasən ölkənin inkişaf proqramlarında da öz əksini tapmışdır. Bunlardan birincisi nəqliyyat sistemində daxili və xarici təhlükəsizliyi vaxtında proqnozlaşdırmaq və tədbirlər görməkdir.

İkincisi, bu təhlükələrin qarşısının alınması üzrə operativ və davamlı tədbirlər həyata keçirilməlidir. Belə tədbirlərdən biri də baş vermiş hadisələrdən dəyən maddi və mənəvi zərərin minimuma endirilməsidir. Bütün bunların reallaşması məqsədilə yerli təcrübə ilə yanaşı beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi vacibdir.

Azərbaycan Respublikasında avtomobil yollarının texniki göstəriciləri, km-lə

Cədvəl 1 [12]

	Cəmi	O cümlədən dərəcəsinə görə				
		I	II	III	IV	V
Ölkə üzrə	16324	333	1379	4183	9023	1406
Bakı şəhəri (qəsəbələrlə)	186	100	33	29	24	-
Abşeron iqtisadi rayonu	398	84	74	98	136	6
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	2597	9	247	779	1449	113
Şəki-Zakatala iqtisadi rayonu	1801	-	34	497	1132	138
Lənkəran iqtisadi rayonu	1873	-	18	356	1323	176
Quba-Xacmaz iqtisadi rayonu	1741	59	160	334	1063	125
Aran iqtisadi rayonu	4395	73	442	1193	2502	185
Yuxarı Qarabag iqtisadi rayonu	384	-	-	259	269	56
Daglıq şirvan iqtisadi rayonu	1276	5	120	219	826	106
Naxçıvan iqtisadi rayonu	1473	3	251	419	299	501

Son zamanlar nəqliyyat sektorunda çox ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Ölkəmizin iştirakı ilə baş tutan regional və beynəlxalq layihələr mövcuddur. Elə bu səbəbə görə də Azərbaycan beynəlxalq əməkdaşlığın fəal və qabaqcıl iştirakçısına çevirmişdir. Bu öz növbəsində aviasiya təhlükəsizliyində də beynəlxalq təşkilatlarda iştirak etməyə imkan verir. (İKAO, SOLAS-74). Məlumdur ki, nəqliyyatda təhlükəsizliyin təminatında bütün icra hakimiyyətləri cavabdehdir. Məhz, onların işinin təkmilləşməsinə böyük ehtiyac vardır. Qeyd olunmalıdır ki, idarəetmə sahəsində nəqliyyat yol kompleksində təhlükəsizliyin səmərəli və vahid normativ-hüquqi baza yaradılmalıdır. Respublikanın nəqliyyat yol kompleksində təhlükəsizliyin təmin edilməsinin mühüm elementləri aidiyyəti orqanlar və vətəndaşlar tərəfindən tənzimlənir.

Göstərilən qurumların işinin əlaqələndirən təşkilatların fəaliyyətləri normativ-hüquqi sənədlər müəyyən edilir. Hazırda ölkədə nəqliyyat təhlükəsizliyi standartlara uyğun təşkilati-ideoloji və nəzəri-metodoloji prinsiplərlə idarə olunmaqdadır. Yaxşı olar ki, buraya biznes qurumları, ictimai təşkilatlar da cəlb olunaydı. Bu gün əksər yerlərdə nəqliyyat təhlükəsizliyi deyəndə ancaq terrorizmin qarşısının alınması kimi anlanılır. Dünyanın qaynar ərazilərində nəqliyyat vasitələrindən terror aktlarında istifadə edilməsi, bunu deməyə əsas verir. Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da nəqliyyat sektorunun hər bir sahəsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Ölkəmizdə avtomobil və dəmir yolu əhalinin daha çox istifadə etdiyi və regionları birləşdirən yollardır.

Təhlükəsizliyin qarşısını hər cür maneələrdən qorumaq üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004 və 2005-ci illərdə avtomobil və dəniz yol nəqliyyatında mühafizə zolaqlarında torpaqlardan istifadə qaydaları haqqında normativlər qəbul etmişdir və bu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin ümumi milli təhlükəsizliyinin, o cümlədən nəqliyyatın təhlükəsizliyi hüquai-baza kontekstində daim təkmilləşdirilməli, normativ sənədlərin icrasına nəzarət gücləndirilməlidir. Ümumiyyətlə, milli təhlükəsizlik konsepsiyasında nəqliyyat təhlükəsizliyi ilə də müəyyən vəzifələr həyata keçirilməkdədir və nəzərdə tutulur. Məsələn, milli maraqlar baxımından beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin və boru kəmərlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bəzi vəzifələr aşağıda göstərilir:

- Nəqliyyatın və nəqliyyatda təhlükəsizliyin təminatı;
- Bu sistemdə səfərbərliyin təmin edilməsi;
- Nəqliyyat infrastrukturalarında mühafizə sisteminin yaradılması;
- Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- Boru-kəmər nəqliyyatında xüsusi olaraq nəzarətin ciddi həyata keçirilməsi;
- Nəqliyyat tikintisi və istismarı zamanı sosial və ekoloji mühitə dəyən ziyanın qarşısının alınması. [11]

Azərbaycanda sosial infrastrukturun digər sahələri kimi, nəqliyyatda da əsaslı surətdə dəyişilməsi, yaxşılaşması və perspektiv inkişafı üçün layihələr həyata keçirilir. Eyni zamanda uğurlu nəaliyyətlərə nail olunur. Nəqliyyat sektoruna dövlət əsaslı surətdə sərmayə yönəldir. Bu, onun iqtisadi siyasətinin bir hissəsidir. Ölkə Prezidentinin təşəbbüsü və nəzarəti altında beynəlxalq əhəmiyyətli tranzit yolların beynəlxalq standartlarına uyğun yenidən inşası sahəsində çox böyük işlər görülür. Qərb, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin beynəlxalq yükdaşı malarının tələblərinə uyğun olaraq yollar bərpa olunur, layihələr sürətlə həyata keçirilir.

Bakıda metropoliten tikintisi davam edərək 1967-ci ildə ilk stansiya istifadəyə verildi. Zaman-zaman dövlətin dəstəyi ilə tikinti genişləndi və stansiyalar ardıcıl olaraq istifadəyə verildi. Hazırda Bakı şəhər nəqliyyatının 30%-dən çoxu metronun payına düşür. Gələcəkdə metro 76 stansiya, 119 km metro xəttindən ibarət olacağı proqnozlaşdırılmışdır. Ölkəmizin maliyyə potensialının daim artması bütün infrastruktur layihələrin, o cümlədən metronun yeni tikintilərinin başa çatmasına zəmanət verir. Mövcud olan layihələr icərisində özünəməxsus yeri olanlardan biri də Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının inkişafıdır. Möhtəşəm kompleks Ələt qəsəbəsi ərazisində yerləşir. Limanın bu ərazidə yerləşməsinin əsas məqsədi nəqliyyat təhlükəsizliyini təmin etmək və Xəzər dənizini böyük loqistika mərkəzinə çevirməkdən ibarətdir.

**Istifadədə olan avtomobil və elektricləşdirilmiş dəmir yollarının
uzunluğu (min km)**

Cədvəl 2 [12]

	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Şosse yollarının uzunluğu- Cəmi	18,8	18,9	18,9	19,0	19,0	19,2
O cümlədən:						
Respublika əhəmiyyətli	4,6	4,6	4,6	4,6	4,6	4,7
Yerli əhəmiyyətli	14,2	14,3	14,3	14,4	14,4	14,5
Elektricləşmiş dəmir yollarının uzunluğu – cəmi:	1,3	1,3	1,3	1,2	1,2	1,3

Metro vaqonlarının sayı və istismarı

Cədvəl 3 [12]

	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Metro vaqonlarının sayı, ədəd	269	251	266	266	266	270
Istismarı, min maşın - saat	1241,7	1373,1	1360,0	1496,0	1498,0	1501,0

Ədəbiyyat: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi “Azərbaycanda ətraf mühit, meşəçilik, balıqçılıq və ovçuluq təsərrüfatları” 2015

FƏSİL III. EKOLOJİ VƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

3.1. Ekoloji təhlükəsizlik milli təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib hissəsidir.

Respublikanın milli təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib hissələrindən biri ekoloji təhlükəsizlik məsələləridir. Eyni zamanda davamlı iqtisadi inkişafın tərkib hissəsidir. Dünyanın çox ölkələrində ekoloji təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyə daxil edilmişdir. Məsələn, 1994-cü ildə ABŞ-ın ümummilli təhlükəsizlik strategiyasına daxil edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Eləcə də BMT-nin sənədlərində öz əksini tapmışdır. 1994-cü ildə BMT-nin “İnsan inkişafı haqqında hesabat”da ekoloji təhlükəsizliyə xüsusi yer verilmişdir. Bu termini anlamaq üçün, mütləq ekoloji təhlükə anlayışına nəzər salmaq lazımdır. Qeyd edək ki, alimlər bu anlayışı birmənalı izah etmirlər. Bəzi ədəbiyyatlarda ekoloji təhlükə, təbii və antropogen təsir nəticəsində dünya birliyinin vacib həyatı mənafeyi və ətraf təbii mühit üçün təhlükəli vəziyyət kimi qəbul edirlər. Təhlükəni 3 əsas qrupa aid edən rus alimləri A.M.Nikonorov və T.A.Xorijaya onu aşağıdakı kimi izah edirlər: [10]

1. Sosial iqtisadi;
2. Hərbi;
3. Ekoloji təhlükə

Onların fikrinə görə atmosfer havasının dəyişməsi, onun sosial nəticələri, su mənbələrinin, okeanların cirkənməsi, meşələrin qırılması, səhrələşmə prosesinin artması, məhsuldar torpaqların azalması, təhlükəli, zəhərli tullantıların atılması, təkrar istehsalın aşağı səviyyədə olması və s. ekoloji təhlükə kimi qiymətləndirilir. Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, ekoloji təhlükə-təbii və antropogen təsirlər nəticəsində insan sağlamlığına, ətraf mühitə, ekoloji tarazlığa təsir göstərən və ehtimal olunan təhlükədir.

Ayrı-ayrı təhlükələrin mənbələri birləşərək ekoloji təhlükəni yaradır. Bu mənada, öncədən ekoloji təhlükəni müəyyənləşdirmək, onların risk dərəcəsini müəyyən etmək konsepsiyasının başlıca məqsədlərindən biridir. Konsepsiya isə ekoloji qanunvericilik aktlarında öz əksini tapır. Məsələn, ekoloji təhlükəsizliyin hüquqi əsası olan “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının

Qanununda ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, təhlükəli ekoloji vəziyyət, ekoloji təhlükənin subyekt kimi anlayışlar geniş şərh edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Qanunu ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsində başlıca göstəricidir. Qanunun əsas məqsədi insan sağlamlığını, onun maddi və mənəvi dəyərlərini, təbii komponentlər və onun elementlərinin təsir amillərindən yaranan təhlükələrdən qorumaq üçün hüquqi əsasları müəyyən etməkdir. Azərbaycan Respublikasında dünya ölkələri kimi bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirir və həllini aktual edir. Ölkənin potensial ekoloji təhlükə mənbələri milli təhlükəsizlik konsepsiyasında verilir. Bu təhlükə mənbələrindən biri Sovet dövründən qalmış Abşeran yarımadasında neft çıxarılması ilə bağlı olan problemdir. Burada bir məsələ meydana çıxır ki, o da Sovet İttifaqının enerji ehtiyatlarının təminatı məqsədilə Abşeron Yarımadası və Xəzər dənizində neft hasilatı ilə bağlı olan ekoloji problemlərdir. Milli təhlükəsizlik konsepsiyasında eləcə də, işğal olunmuş ərazilərimizdə mənfur düşmənlər tərəfindən yaradılan ekoloji vəziyyət ölkəmiz üçün təhlükə mənbəyi kimi qeyd olunur.

Məlumdur ki, ermənikər mütəmadi olaraq həmin ərazilərdə bitki və heyvanat aləmini məhv edir, yangınlar törədir, sərvətlərini talan edirlər. Bundan başqa, qonşu ölkələrdən su hövzələri kimyavi, radioaktiv və digər zərərli tullantılarla cirkəndirilir ki, bu da respublika üçün əlavə ekoloji problem deməkdir. Ermənistanın seysmik zonada yerləşməsi, buradakı atom elektrik stansiyasının həmişə təhlükə mənbəyi olması danılmazdır. İşğal altında olan ərazilərdə bütövlükdə ekoloji tarazlıq pozulmuşdur. İşğal olunan bölgələrimizdə iki qoruq, dörd yaşıllıq və bir necə təbii-tarixi abidələr qalmışdır. Orada olan qiymətli, nadir ağaclar, heyvan növləri, eksponatlar məhv edilmişdir. Ekoloji problemlərin həllində ən cətin məqamlar məhz bunlardır. [6]

1. Bəsitçay Dövlət qorucu. İşğal altında olan Zəngilan rayonunda yerləşən bu qoruq 1974-cü ildə yaradılmışdır. Qoruqda qiymətli cinar ağacları yerləşir. Elə ağaclar var ki, onların diametri 4 metr, hündürlüyü 50 metr, yaşı isə 170 ilə çatır. Buradakı cinarların ömrü hətta 1500 ilə qədər

hesablanmışdır. Alimlərin fikrincə həmin cinarlarda yaşayan dağ qartalları yuvalarından məhrum olduqları üçün hazırda nəslə kəsilməmişdir (N.A.sadiqova, 2008)

2. Qaragöl Dövlət Qorucu. 300 hektar ərazini tutan Qaragöl qorucu 1987-ci ildə, dəniz səviyyəsindən 2568 metr yüksəklikdə yerləşir. Bu göl coxsaylı növə malik flora və fauna ilə zəngindir. Hətta burada Qırmızı kitaba düşmüş Göycəlalılığı vardır. Gölün özü və zəngin sərvəti işğal altındadır.
3. Lacın yasaqlığı. İşğal altında olan yasaqlıq 1961-ci ildə yaradılmışdır. 0,20 min hektar ərazini tutur. Burada zəngin fauna növləri yaşayır. Qafqaz qonur ayısı, Bezuar keçisi, qaban, pələng, maral və digər heyvanlar məşhurdur.
4. Qubadlı yasaqlığı. Burada da Lacın yasaqlığı kimi nadir heyvanlar yaşayır. O, 1969-cu ildə yaradılmışdır.
5. Daşaltı yasaqlığı. Yasaqlıq Şuşa və Əsgəran ərazisində yaradılmışdır. Burada nadir təbiət kompleksləri qorunur. Ərazisi 450 hektar olmaqla 1988-ci ildə yaradılmışdır. 1992-ci ildən işğal altında olduğu üçün düşmənlər tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. Təkcə onu demək lazımdır ki, məşhur “Xarı bülbül” cicəyi məhz Topxana meşəsindədir və onun da taleyi məlumdur.
6. Arazboyu yasaqlığı. Yasaqlığın ərazisi böyükdür. (2200 hektar) 1993-cü ildə yaradılmış və əsas məqsəd nadir sayılan Tuqay meşələrinin qorunmasıdır.

İşğal altında olan ərazilərin faciəsi bununla bitmir. 270 min hektara qədər olan meşə sahəsi məhv edilməkdədir. Bütün ərazilər ekoloji baxımdan dəhşətli vəziyyətdədir. Məsələn, tikinti aparmaq adı ilə meşələr kütləvi surətdə qırılır.

Buna Füzuli rayonu yaxınlığında Ərgünəş, Hadrut və Tug ərazisində olan əraziləri misal göstərmək olar. Həmcinin, qədim tarixi abidələrimiz – Şuşa mağarası, qala divarları, M.P.Vaqisin Şuşadakı məqbərəsi, Füzulidə Şah Abbas

karvansarası, Lacin, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan və digər ərazilərdə olan təbii, mədəni-tarixi abidələr, muzeylər ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Bütün bu işgəncələr qəsdən edilir, çünki onlar bilirlər ki, əzəli torpaqlarımız gec-tez azad olunacaqdır. İşgal olunmuş ərazilərimizdə dəyən zərərin hesablanması üçün mərkəz yaradılmışdır. Burada əsas məqsəd ətraf mühitə dəyən zərərin müəyyən edilməsi. Yaranan ekoloji təhlükə mənbələri haqqında məlumatları öyrənməkdir. Çap olunmuş hesabatda coğrafi, ekoloji vəziyyət, fauna və flora barədə əvvəlki və sonrakı vəziyyət araşdırılmışdır.

Ölkəmizdə davamlı iqtisadi inkişaf səviyyəsində ekoloji təhlükəsizliyin təminatının hüquqi bazası istiqamətində xeyli işlər görülmüş və bir neçə qanunlar qəbul edilmişdir.

- 1999-cu ildə ətraf mühitin qorunması haqqında;
- 1999-cu ildə Ekoloji təhlükəsizlik haqqında;
- 1999-cu ildə heyvanlar aləmi barədə;
- 2004-cü ildə Atmosfer havasının qorunması barədə;
- 1998-ci ildə Hidrometeoroloji fəaliyyəti haqqında;
- 2002-ci ildə Ekoloji təhsil və maarifləndirmə barədə və bu səpgidə coxsaylı qanun və sərəncamları göstərmək olar. [1]

Milli tədbirlərdən başqa Azərbaycan beynəlxalq ekoloji Konvensiyalarla da birgə iş prinsiplərinə malikdirlər. Konvensiyalara qoşulmalar regional və global problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə ölkənin Avropaya inteqrasiyası ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliklə əlaqədar bəzi qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi və standartlara uyğunlaşdırılması tələb olunur.

Ekoloji risk nəzəriyyəsi dünyada ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Nəzəriyyədə əsas məsələ qəbul edilən risk səviyyəsinin təyin olunmasıdır. əvvəllər bu proses mühəndis-texniki qurgular hesabına aradan qaldırıldısa, indi yeni texnologiyaların tətbiqi buna şərait yaradır. Lakin bu da qarşıya qoyulan problemlərin həllini asanlaşdırmır. Bunu nəzərə alaraq

mütəxəssislər “mütləq təhlükəsizlik” anlayışının əvəzinə “qəbul edilən risk” anlayışını irəli sürdülər. əslində risk anlayışı hər hansı təhlükənin kəmiyyət miqdarına deyilir. Ekoloji risk isə əhalinin maddi və sosial rifah prosesində ekoloji təhlükə ilə sonlanmayan risk deməkdir. İnsan sağlamlığı və ətraf mühit üçün ehtimal olunan ekoloji təhlükə barədə mübarizədə ekoloji risklərin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu növ qiymətləndirməni müxtəlif göstəricilərə görə qruplaşdırmaq olar: [11]

1. Ekoloji təhlükənin oxşar əlamətlərinin ilk qiymətləndirilməsi;
2. Ekoloji təhlükə mənbələrinin vuracağı ziyanın təsviri;
3. Normal iş mühitində ekoloji risklərin qiymətləndirilməsi;
4. İstehsalatda texnogen qəza risklərinin sosial-ekoloji nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
5. Ekoloji qəza inkişafının qiymətləndirilməsi;
6. Ekoloji risklərin təhlili və statistik qiymətləndirilməsi.

Ekoloji təhlükəsizliyin təminatında əsas mənbələrdən biri ekoloji risk dərəcəsinin müəyyən edilməsidir. Bunu müəyyən etmək bilavasitə fiziki sistemin cirkənmə səviyyəsini öyrənmək deməkdir. Məsələn, insanın sağlamlığına təsir göstərən atmosfer havasının cirkənməsi mütləq nəzərə alınmalıdır. Sosioloji araşdırmalar göstərir ki, hava cirkənmələrinə məruz qalanlar əsasən uşaqlar, qocalar, xəstələrdir. Xüsusən də şəhərlərdə kənd yerlərinə nisbətən daha çox cirkənmələr baş verir. Hətta şəhərdə hərəkət edən avtomobillərdən ətraf mühitə, əsas da insanlara dəyən zərər qeyd olunmalıdır. Bütün bu göstəriciləri ümumiləşdirsək, davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun olaraq ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması üçün müəyyən tədbirlərin nəzərə alınması gərəkdir:

- İnsan yaşayan və sadəcə fəaliyyət göstərən ərazilərdə abadlaşdırma, yaşıllaşdırma işləri aparılması;
- Kənd təsərrüfatı üçün torpağın müxtəlif cirkənmələrdən qorunması və müdafiə sisteminin yaradılması;

- Sosial infrastrukturun, əhalinin sanitar-gigiyenik-epidemioloji şəraitinin təmin edilməsi;
- - regional sənaye sisteminin daha da yaxşılaşdırılması və yeni texnologiyalara keçidinin təmin olunması

Problemlərin həlli bir çox vəzifələri meydana çıxarır. Bunlardan birincisi atmosfer havasının cirkuləmələrinin qarşısının alınmasıdır. Bundan sonra Xəzər dənizinin ekoloji cəhətdən qorunması, ölkədə yeni kanalizasiya sisteminin yaradılması vacibdir. Bu proses artıq başlamış və davam etməkdədir. Vəzifələrdən biri də iqtisadiyyat üçün önəmli olan torpaqlardan səmərəli istifadə etmək, biomüxtəlifliyin qorunması mühüm sahələrdəndir. Hazırda Azərbaycan neft, qaz sənayesi öz inkişaf dövrünü yaşayır. Bununla yanaşı artıq alternativ enerji mənbələrindən istifadə olunması mühüm problemdir. Artıq ölkəmizdə günəş, külək enerjisindən istifadə məsələləri gündəmədədir və inkişaf etdirilməkdədir.

Ekoloji təhlükəsizlik təkcə ətraf mühitin qorunması problemlərindən ibarət deyildir. Ekoloji təhlükəsizlik mühafizəsinin sosial-fəlsəfi cəhətdən dərk edilməsi, insanlarda ekoloji təfəkkürünün formalaşmasına xidmət etməlidir. Bu baxımdan əhalinin ekoloji maarifləndirmə və məlumatlandırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə insan fəaliyyəti, onların özləri üçün təhlükəyə cevrilir. Bu həmçinin ekoloji-iqtisadi tarazlığın pozulmasında özünü əks etdirir. Xalqın yaşam tərzini üçün yaradılan bütün sənaye müəssisələri ətraf mühit və canlılar üçün böyük ekoloji-iqtisadi problem olaraq qalmaqdadır. Problemləri yaradan təkcə sənaye sahələri deyildir. Bununla bərabər nəqliyyat vasitələri, istilik və atom elektrik stansiyaları, qara və əlvan metallurgiya, kömür istehsalı, neft çıxarma, neftayırma, neft-kimya, inşaat materialları sənayesi, kənd təsərrüfatı, məişət tullantıları eyni dərəcədə təsir etməkdədir.

BMT-nin məlumatına görə ətraf mühitin cirkuləməsinin təxminən 50%-ə qədəri təkcə ABŞ-ın hesabınadır. Təsadüfi deyildir ki, hətta ABŞ-ın siyasi rəhbərləri belə, oranın suyu, yeməyi, hətta nəfəs aldığı hava belə zəhərlənmək

təhlükəsi yaradır deyirlər. Odur ki, son zamanlar ekoloji tarazlığı qorumaq üçün iri kapitalist ölkələri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kimya müəssisələri tikməklə, digər ölkələrin təbiətinə mənfi təsir göstərirlər. Məsələn, 1984-cü ildə hindistanın Bxopal şəhərində baş vermiş hadisəni göstərmək olar. Partlayış baş vermiş bu müəssisə Amerikanın Yunion Korporeyşin şirkətinə məxsus olmuşdur. Havaya qarışan zəhərli qazın təsiri nəticəsində bir həftədə 2500 adam ölmüş, minlərlə adam zəhərlənmiş və şəhəri tərk etmişlər. Eləcə də, heyvanlara da kütləvi surətdə ziyan dəyir. Avropalılar eyni zamanda heyvanları, quşları kütləvi surətdə ovlamaqla məhv edirlər. Qeyd edək ki, son 300-400 ildə quşların 130 növü məhv edilmişdir. Vaxtilə 75 mln. baş olan Amerika bizonları 150 il müddətində ovalanaraq məhv edildi. ətraf mühitə ziyan vuran amillərdən biri də hərbi təcavüzkarlıq siyasətidir. Müasir dövrdə belə hadisələrin coğrafiyası ənişlənmişdir. İraqda, Suriyada, Misirdə, Liviyada, Əfqanıstanda, Dağlıq Qarabagda gedən müharibələri göstərmək olar. Bu müharibələrdə ABŞ-ın və Ermənistanın genosid siyasətini ekosid siyasəti əvəz etmişdir. Qeyd etmək olar ki, Cənuba Vyetnamda ABŞ o dövrdə 12%-dən çox ərazinin canlı aləmini məhv etmişdi. Bu, əsasən zəhərli kimyavi maddələrin tətbiqi ilə baş vermişdi.

Azərbaycana Ermənistan təcavüzü zamanı 20% ərazi zəbt edilmişdir. Kəskin ekoloji problemlər postsovet məkanında da çox olmuşdur. Göründüyü kimi, ekoloji problemlər realdır və onlarla müəyyən dərəcədə hesablaşmaq gərəkdir.

Ekoloji-iqtisadi müvazinətin saxlanılmasında yaşıllıqların əhəmiyyəti əvəzedilməzdir. Məlumdur hər hansı məsələnin həlli müəyyən metodlarla həll oluna bilir. Ekoloji-iqtisadi problemlərin də həlli bu kateqoriyadandır:

- Təbii resurslardan qənaətlə, ekoloji tarazlığı pozmadan istifadə edilməsi;
- Təbiətlə cəmiyyətin əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi;
- Aztullantılı və tullantısız texnologiyalara nail olmaq;
- Təkrar xammal kimi tullantılardan istifadə edilməsi. [2]

Təbiətin ümumi ahəngi, ekoloji və iqtisadi tarazlığının pozulması həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Xüsusilə texniki tərəqqi və texniki inqilabın nəticələrində xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Son zamanlar ekoloji vəziyyətin gərginliyi barədə tez-tez həyəcan təbili calınmaqdadır. Bu şəraiti yaradan sənaye və nəqliyyatın sürətli inkişafı, kimyalaşma, urbanizasiya cə s. göstəricilərdir. Nəticədə cayların, dənizlərin, torpağın cirkənməsinə şərait yaranır. Bir cox müəssisələrin işləməməsinə baxmayaraq, Kür, Araz, Xəzər dənizi, Abşeron yarımadası cirkənməkdə davam edir. Bu baxımdan ətraf mühitin mühafizəsinə dövlət daim diqqət göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet dövründə Azərbaycanın təbii sərvətlərindən istifadə üçün qanunvericilik var idi. Lakin o, sırf bizim maraqlarımıza uyğun olmadığından hasilat zamanı mühitin qorunması qaydalarına əməl olunmur, ekoloji vəziyyət gərginləşirdi. Müstəqillik qazandıqdan sonra təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu hazırlandı və təsdiq edildi. Milli Məclis və Nazirlər Kabineti tərəfindən coxlu sayda ekoloji qanun və qərar qəbul edilmişdir. Qanunlarımızda göstərilir ki, təbii sərvətlər dövlət mülkiyyətidir.

Dünya ölkələrində ekoloji pozuntulara qarşı cərimələrin tətbiqi qəbul olunmuş şərtlərdən biridir. Məlumdur ki, ekoloji problemlərin həlli, təhlükəsizliyin təminatı müvafiq qanunvericilik aktları və konstitusiya ilə tənzimlənir. Müxtəlif istehsallar və nəqliyyatdan atılan zəhərli qazlar ekoloji-iqtisadi müvazinətin pozulmasına şərait yaradır. Ümumi cirkənmənin təxminən 60%-ə qədəri nəqliyyat vasitələrinin payına düşür. Kömür, torf, neft, qaz istehsalının da ətraf mühitin cirkənməsində böyük rolu vardır.

Xatırladaq ki, dünya yanacağıının 65 faizə qədəri elektrik enerjisi alınmasına sərf olunur. Azərbaycanda isə enerjinin 87 faizi yanacaq ilə işləyən stansiyaların hesabınadır. Ekoloji cəhətdən sərfəli olan su elektrik stansiyalarının payı isə 13 faizdir.

Azərbaycan həm günəşli, həm də küləkli ölkədir. Bərpa olunan bu mənbələrdən istifadə olunması birinci yanacağına qənaət olunmasına xidmət edirsə,

ikinci ekoloji təmiz mühitin bərpasına şərait yaradır. Hər hansı enerji mənbəyindən istifadədən öncə, onların ehtiyatlarının iqtisadi qiymətləndirilməsi vacibdir. Məlumdur ki, sürəti 4m/san olan külək, artıq enerji almaq üçün yararlıdır. Bu rəqəm Abşeron yarımadasında 6-7 m\san təşkil edir. Qobustanda isə daha yüksəkdir. Hesablanmışdır ki, ilin 300 günə qədəri ölkəmizdə günəşli olur. Bu baxımdan hər iki növ stansiyaların tikintisinin genişləndirilməsi məqsədəuygundur.

3.2. İnformasiya və tarazlığın qorunmasının iqtisadi aspektləri

Azərbaycanın milli təhlükəsizlik konsepsiyasında xüsusi diqqət yetirməli sahələrdən biri informasiya təhlükəsizliyi. Hazırda müharibə şəraitində yaşayan və torpagının 20 faizi işğalçı dövlət tərəfindən zəbt olunan ölkəmiz üçün informasiya və onun təhlükəsizliyinin qorunmasının əhəmiyyəti böyükdür. Milli maraqlar əsasında informasiya təhlükəsizliyi dövlət, ictimai və fərdi informasiya resursları sistemi şəklində qorunmaqdadır. Davamlı iqtisadi inkişafda informasiya təhlükəsizliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, cəmiyyətin bütün sahələrində baş verən qloballaşma prosesi, məhz informasiya sistemindən keçir. Bu mənada informasiyalaşdırma səviyyəsinin özü davamlı iqtisadi inkişafın bir elementi kimi çıxış edir. Bu nəzərə alınırsa hazırkı dövrdə cəmiyyətin informasiya təminatı və təhlükəsizliyinin təmin olunması əsas vəzifələrdən biri hesab olunur.

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması dedikdə nə nəzərdə tutulur?

- İnformasiya ehtiyatlarından istifadə etmək;
- Hər bir adamın informasiya tələbatının ödənilməsi;
- Vətəndaşların informasiya almaq hüququnun təminatı;
- İnformasiyanın qəbulu, emalı və ötürülməsi;
- Normal imkanların yaradılması. [14]

Araşdırmalar sübut edir ki, hər bir fərdin dünyagörüşünün, sosial-mədəni inkişaf səviyyəsində informasiya xidməti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi

deyildir ki, cəmiyyətin inkişaf atributlarından biri informasiyalaşdırma hesab olunur. Çünki, bu sahənin inkişafı cəmiyyətin özünün inkişafı ilə uzlaşır, hətta mənəvi cəhətdən formalaşmaya təsir göstərir.

Azərbaycanda informasiyalaşdırma xalqın dünya sivilizasiyasına daxil olmasına imkan verir. Eləcə də insanların hər birinin fərdi inkişafına, səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Məsələn, informasiyası bol olan cəmiyyətdə internet vasitəsilə sərhdələr aradan qalxır və cəmiyyətə xidmət edən vahid informasiya məkanı formalaşır. Bu məkandan yararlanmaqda hamı bərabər hüquqa malikdir. Internet vasitəsilə nəinki xalqlar, hətta ölkələr dünya hadisələrindən, qlobal problemlərdən məlumatlanırlar. Informasiyalaşmış cəmiyyət müxtəlif göstəricilərlə xarakterizə olunurlar. Məsələn, əhalinin 50 faizdən çoxu bundan yararlanırsa, deməli cəmiyyət informasiyalaşmışdır. Ölkəmizdə bu sahədə işlər ardıcıl görülməkdədir. Xüsusilə informasiyalaşdırma və kompüterləşdirmə mədəniyyətinin formalaşması diqqət mərkəzindədir.

Respublikamızda informasiya texnologiyasının inkişafı ilə bağlı dövlət səviyyəsində xeyli işlər görülmüşdür və dövlət proqramları işlənmişdir:

1. 2003-2012-ci illəri əhatə edən informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə milli strategiya. Burada əsas məqsəd informasiya tələblərini, dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla ölkənin dünya birliyinə inteqrasiya olunmasına nail olmaqdır.
2. 2008-2012-ci illərdə ölkədə təhsil sisteminin informasiyalaşmasına dair dövlət proqramı. Bu proqram prezident İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış sərəncamdır. Təhsil sistemini kompüterləşdirilməsində sərəncamın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Həmcinin proqramın həyata keçirilməsi dünya təhsil sistemində inteqrasiyaya şərait yaradır. Müasir dövrdə ölkənin informasiya məkanı sürətli inkişaf mərhələsindədir. Bütün informasiya vasitələrinin fəaliyyəti vətəndaşların informasiya əldə etməsinə və yaymaq hüququnu realizə etməyə geniş imkanlar acır ki, bu da insan və cəmiyyətin inkişafına müsbət təsiri göstərir. Bunlarla

yanışı informasiya təhlükəsi adlanan məvhum da mövcuddur. Bu növ informasiyalar obyektiv və subyektiv faktorlara söykənir. Obyektiv faktorlar özündə təbii fəlakətlər, ekoloji və texnogen qəzaları birləşdirir. Subyektiv faktorlara isə daha çox iştirakçıların qərəzli və yaxud qərəzsiz hərəkətləri sayəsində ortaya çıxan təhlükələri aid edirlər. Ölkələr arasında yaranan informasiya təhlükələri informasiya müharibələri şəklində təhlükələr yaradır.

Informasiya müharibələrinin əsas məqsədi siyasi, hərbi, iqtisadi, psixoloji, sosioloji və s. sahələrdə qarşı tərəfi səhv addım atmaya yönəltməkdir. əlbəttə məqsədə nail olmaq üçün informasiya və intellektual sahələrə təsir göstərəcək vasitələrdən istifadə olunur. Son zamanlar informasiya müharibələri daha çox istifadə olunur. Bu termin ilk dəfə ABŞ və Yaponiyada istifadəsini tapmışdır. Bu problem ortaya çıxdıqdan sonra ölkələr informasiya prosesinə təsir göstərən metod və vəzifələri inkişaf etdirməyə başladılar. Mübarizə aparan tərəfin fəaliyyətinin planlaşdırılması informasiya müharibəsinin xarakterik cəhətlərindən biridir. Bu zaman tərəflər üç məsələyə müdaxilə edə bilirlər:

1. Taktiki;
2. Operativ
3. Strateji

Onu da qeyd edək ki, informasiya müharibələri daha çox psixoloji xarakterə yaxındır. Burada bir necə hədəfləri qeyd etmək yerinə düşərdi: [10]

- Düşmənin həyati əhəmiyyət kəsb edən informasiya ehtiyatlarına zərbə endirilməsi; (buraya sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi, elmi-texniki fəaliyyətlər daxildir)
- Informasiya-telekommunikasiya sisteminin, kompyuter şəbəkəsinin işinin pozulmasına nail olmaq;
- Düşmənin informasiya ehtiyatları üzərində gizli nəzarətin təşkili
- Düşmənin informasiyızsına məruz qalan fəaliyyətin təhlükəsizliyinin təmin olunması.

Xatırladaq ki, informasiya müsabiqəsi acıq və güzli ola bilər. Müharibə vəziyyətində acıq xarakterli informasiyalar hakimdir. Gizli xarakterli informasiyalar həm uzun müddətli olur, həm də sülh şəraitində baş verir. Həmcinin bu sistemin fəaliyyətində müxtəlif metod və üsullar vardır. Buraya reklamlar, riyazi-proqram vasitələrinin hazırlanması kimi bir çox metodlar daxildir. Onların seçilməsi konkret məqsəd, əlaqə dərəcəsi və müdafiə üsulları ilə səciyyələnir. Informasiya müharibəsinin tərkibinə-psixoloji əməliyyat, elektron davaları, əks-təbligat əməliyyatı, təhlükəsizliyin qorunması, birbaşa informasiya hücumları, fiziki təsirlər və s. daxildir. Aparılan əməliyyatların səmərəliliyi qarşı tərəfin təşkilati-texniki tədbirlərinin məzmun və keyfiyyətindən asılıdır. Nəticələr də müxtəlif ola bilər. Məsələn, bir ölkə digəri üzərində siyasi, iqtisadi, maliyyə, hərbi və s. sahədə uğur əldə edərsə, deməli onlardan bu və ya digər məqsədlər üçün yararlı ola bilər. Bu uğurlar bir necə istiqamət ilə səciyyələnir:

- İctimai şüurun transformasiyası ilə;
- Siyasi-iqtisadi aksiyaların informasiya təminatı ilə;
- Cəmiyyət, şəxsiyyət və informasiya təhlükəsizliyin pozulması ilə;
- Dövlətin maliyyə və informasiya fəaliyyətinin pozulması ilə və s.

Dünya ölkələri biri digərindən informasiyaların qoruma üsullarından istifadə etmək hüququna malikdirlər. Qloballaşma dövründə dünya informasiya məkanında baş verən proseslər nəzərə alınarsa, respublikamızda informasiya təhlükəsizliyi siyasətinin bəzi prioritetləri məlumdur.

Onlardan biri yeni informasiya texnologiyaların inkişafının sürətləndirilməsidir.

İkincisi, milli təhlükəsizliyin təmin olunması üçün milli sistemlərin və informasiya infrastrukturunun möhkəmləndirilməsidir. Informasiyanın mühafizə olunmasında kəşfiyyat və əks kəşfiyyatın özünəməxsus yeri vardır. Eyni zamanda məlumatların mühafizəsi baxımından hüquqi mexanizmin təkmilləşdirilməsi də əsas məsələlərdən biridir.

Respublikamız üçün qonşu işgalçı dövlətin informasiya müharibəsi milli səviyyədə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İ.Əliyev 2006-cı il aprel ayında ictimaiyyətdə görüşdə demişdir ki, bizim düşmənlərimiz Azərbaycana qarşı informasiya müharibəsinə başlayıblar. Lakin bu çox uğursuz cəhddir. Çünki kimin kim olduğu dünyaya məlumdur. [] xalqımıza qarşı yalan və böhtanlar deyən təbliğat mexanizmini dağıtmaq, aktiv mübarizə üçün respublikamızda hər cür imkanlar vardır. Bunun üçün müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi daha münasibdir.

- İşgalçı dövlətin informasiya vasitələrinin effektivliyini azaltmaq və uğurlarımızı beynəlxalq miqyasda yaymaq;
- Ermənilərin türk xalqına qarşı böhtan və yalanları ifşa etmək;
- Dünyanın bəzi ölkələrində erməniləri dəstəkləyən siyasət adamlarına həqiqəti çatdırmaq;
- Azərbaycanlıların tarixi həqiqətlərini dünyaya yaymaq; [11]

Ölkəmizin müharibə şəraitində olduğunu və başqa geosiyasi faktorları nəzərə alaraq informasiya sahəsində yarana bilən təhlükələrin düzgün dəyərlənməsi üçün metod və vasitələrin təkmilləşdirilməsi əsas məsələlərdən biridir. Bu baxımdan informasiya təhlükəsizliyinin qorunmasına həmişə ehtiyac vardır.

Informasiya, kommunikasiya texnologiyaları sahəsində ölkəmiz elmi-texniki tərəqqi inteqrasiya etməklə özünün peyki ilə təmsil olunmaqla, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə olunur. Peyk resurslarının 20 faizə qədəri ölkəmizin ehtiyatı üçün istifadə olunmalı, qalanı isə başqa ölkələrə icarəyə verilir. Peyklərin xərci çox olsa da, onun gətirdiyi gəlir daha çoxdur və hesablanmışdır ki, təqribən 7 ilə öz xərcinin maya dəyərini çıxara bilir.

İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının göstəriciləri [12]

Cədvəl 4

Göstəricilər	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Telefon aparatlarının sayı (hər yüz nəfərə görə) ədəd	13	14	15	15	16	16	17	17
əhalinin hər 100 nəfərinə düşən mobil telefon nömrələrinin sayı	27	39	52	70	87	99	104	105
Hər 100 nəfərə düşən geniş – zolaqlı internet istifadəçilərinin sayı, nəfər	0,02	2	4	7	11	15	30	50
Adambaşına beynəlxalq internet kanallarının həcmi, kbit/s	0,04	0,09	0,73	1,2	1,7	4,6	10,1	22,4
Ay ərzində internetdən 20 saatlıq istifadə üçün orta tarif, manat	5,0	4,8	4,0	2,1	2,0	1,9	1,5	1,4
Ay ərzində 100 dəqiqə mobil rabitə ilə danışmaq üçün orta tarif, manat	18,0	16,0	12,0	9,0	8,0	7,7	7,4	7,1
İKT-nin inkişaf indeksi	2,6	2,7	2,9	3,1	3,6	4,8	5,9	7,5

3.3. Əmək təhlükəsizliyi və onun prinsipləri

Davamlı inkişaf kontekstində təhlükəsizlik təminatının müxtəlif sahələrinə nəzər salındı. əhalinin inkişafı və gələcəyi üçün mühüm amillərdən biri də, onların həyatında əsas rol oynayan enerji və onun təhlükəsizliyidir. Enerji elə bir sahədir ki, o, iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. Qeyd edək ki, termodinamik proseslərin əsasını enerji təchizatı təşkil edir. İnsan həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, orada enerjiyə ehtiyac olmasın. Artıq insan fəaliyyətində enerjinin kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır. Bir çox ölkələrdə ümumi daxili məhsulun istehsalı məhz enerjinin hesabına baş verir.

Demək olar ki, davamlı inkişaf enerji resurslarından çox asılıdır. Dünya əhalisinin artımı bu sahəyə olan tələbatı da artırmışdır. Əhali proqnozunda göstərilir ki, 2030-cu ildə əhalinin sayı 1,3 mlrd. olacaqdır. Bu isə əvvəlki illərə nisbətən ümumi daxili məhsul istehsalının iki dəfə artmasını tələb edir. Hesablanmışdır ki, dünya üzrə ilkin enerji məsrəfi 2030-cu ilə kimi hər il 1,6 faiz artacaqdır. 2030-cu ildə əhali artımı 90 faizdən çox olacağı gözlənilən ölkələrdə dünya üzrə ümumi daxili məhsul 70 faiz, enerji tələbi isə 90 faizə catacaqdır. Dünya üzrə lazımi səviyyədə neft, qaz, kömür ehtiyatının olmasına baxmayaraq, yenə də onların tükənəcəyi məlumdur. Çünki bunlar tükənən sərvətlərdir. Bu isə gələcəkdə bütün sahələrin, o cümlədən bəşəriyyətin gələcəyi üçün təhlükədir. əvvəla, bu sərvətin hasilatı, işlənməsi, nəqli, emalı zamanı ətraf təbii mühitə ziyan dəyir, hidrosfer, atmosfer, litosfer cirkəlir. Bu baxımdan ekoloji tarazlığı pozmayan, saf enerji mənbələrindən istifadə olunması məsələsi ortaya çıxır. Buna alternativ və bərpa olunan resurslar deyilir. Bu növ enerji resurslarından istifadə onların istehlakını məhdudlaşdırmır, ekoloji təmiz mühit yaradır. Aşağıda bərpa olunan enerji ehtiyatlarının potensial imkanları haqqında məlumat veririk (şərti yanacaq, tonla)

Günəş enerjisi – 2300 mlrd.ton şərti yanacaq;

Külək enerjisi – 26,8 mlrd.t.ş.y.

Biokütləvi enerjisi – 10,1 mlrd.t.ş.y.

Dəniz və okeanların enerjisi – 30 mlrd.t.ş.y.

Kicik cayların enerjisi – 360 mlrd.t.ş.y.

Emal istilik mənbələri – 520 mlrd.t.ş.y. [3]

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə bərpa olunan enerjiden geniş istifadə olunur. Ölkəmiz də bərpa olunan enerji ilə zəngindir. ənənəvi enerji mənbələrindən istifadənin əsas inkişafı 1994-cü il Əsrin müqaviləsi ilə başladı. İri həcmli Azəri. Cıraq, Günəşli yataqları dünyanın iri şirkətləri və ARDNŞ arasındakı sazişlə reallaşdı. İlk müqavilə hasilatın pay bölgüsü prinsipi əsasında aparıldı. Daha sonra 2005-2015-ci illəri əhatə edən dövlət proqramı təsdiq edildi. Proqrama əsasən ölkənin yanacaq resursları tələbatı ödəməklə, yenidən qurulması, avadanlıqların yenilənməsi, təchizatı və s. məsələlər gündəmə gəldi.

Proqramın müddəalarının yerinə yetirilməsi bəzi məsələlərin həllinin yerinə yetirilməsini tələb edir. Bu göstəricilər çox olsa da, onların icərisində yanacaq-enerji kompleksində ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Bununla yanaşı sərmayələrin həcmnin artırılması, sağlam rəqabətin formalaşması, mütərəqqi texnoloji avadanlıqlardan istifadə, ödənişlərin daha dolğun yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Neft ehtiyatına görə seçilən dövlətlər [12]

Cədvəl 5

	Ölkələr	Ehtiyatı, mlrd.ton
1	Səudiyyə Ərəbistanı	46,0
2	Rusiya Federasiyası	27,0
3	Iraq	17,0
4	Birləşmiş Ərəb Əmirliyi	16,2
5	Küveyt	16,0
6	Iran	15,0
7	Qazaxıstan	14,0
8	Venesuela	10,3
9	Meksika	8,5
10	Azərbaycan	8,5-11

Ölkəmizdə yanacaq-enerji kompleksinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə müəyyən işlərin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Yeni kəşfiyyat və axtarış işlərinin aparılması;
- Məlum yataqlarının istehsala tam cəlb edilməsi;
- Yeni quyuların istismarı, fəaliyyətsizlərin bərpası;
- Yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi;
- Neft-qaz hasilatı, nəqli və emalının tələbata uyğun qurulması;
- Mütərəqqi təcrübələrdən bəhrələnməsi.

Dövlət Proqramında göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına birbaşa təminat verir. Tədbirlər coxdur və ona görə əsasən dörd sahə üzrə qruplaşdırılır. Neft və qaz sənayesi, qaz təchizatı, elektroenergetika sahəsi və bu sahələrin idarə olunmasında birləşdirilir. Tədbirlərin

göstərilən sahələr üzrə bölgüsü də müxtəlifdir. Məsələn, tədbirlərdən 41% elektroenergetika, 39% neft və qaz sənayesi, 14%-i qaz təchizatı, 6% isə idarə olunmaga ayrılmışdır. Bu da bir həqiqətdir ki, tədbirlərin icrası nəticəsində Avropa ölkələrinə təhvə verilmiş, transmilli layihələr baş tutmuşdur. Bunun sayəsində respublikada neft-qaz hasilatı ilbəl artmış və davam etməkdədir.

Neft-qaz hasilatının dinamikası [12]

Cədvəl 6

İllər	Təbii qaz hasilatı (mlrd.m ³)	Neft hasilatı (mln.ton)
1913	-	1,7
1920	0,1	3,0
1935	-	1,4
1941	2,5	23,5
1950	1,2	14,8
1960	5,8	17,8
1970	5,5	19,9
1980	15,0	13,2
1990	12,2	11,2
2000	5,6	14,5
2005	5,7	22,2
2007	10,8	42,6
2010	26,2	50,8
2012	17,2	43,4
2013	16,7	44,7
2015		
2017		

Cədvəldən görüldüyü kimi, ölkədə neft və qaz hasilatının əsas inkişaf mərhələsi 2000-ci ildən sonrakı dövrə təsadüf edir və bu gün də etməkdədir. Dövlət Proqramında elektroenergetikanın inkişafı və təhlükəsizliyi sahəsində işlər aparılır. Proqramda bu sahə üzrə 28 tədbir nəzərdə tutulmuşdur, onların bəziləri yerinə yetirilmiş, bəziləri isə yetirilməkdə davam edir. Elektroenergetikada bərpa olunan mənbələrdən istifadə məqsədilə 21 oktyabr 2004-cü ildə “Alternativ və başqa bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Proqramın əsas məqsədi ekoloji təmiz mənbələrdən enerji almağı genişləndirmək və ənənəvi yanacaq növlərindən səmərəli istifadə olunmasıdır. Bunun üçün müəyyən işlərin görülməsi təmin olunmalıdır. İlk növbədə bərpa olunan enerji potensialını müəyyən etmək lazımdır. İkincisi, mənbələrin istifadəsini təmin etməklə səmərəliliyin yüksəldilməsi vacibdir. İstifadə nəticəsində yeni iş yerləri yaranır. Nəhayət bu sahənin özünün təhlükəsizliyinin təmin olunması mühüm vəzifələrdəndir.

Məlumdur ki, son zamanlar alternativ enerji mənbələrindən istifadədə irəliləyişlər vardır. Çünki, respublikamızda bunun üçün lazımı resurslar. Yeni elmi-texniki baza, maliyyə vəsaitləri, diqqət və qayğı yetərincədir. Təsadüfi deyildir ki, 2009-cu ildə Azərbaycan bu sahə üzrə beynəlxalq təşkilata (IRENA) üzv olmuş və yeni dövlət agentliyi (ABOEM) yaradılmışdır. ABOEM tərəfindən inşa edilmiş obyektlərdən biri Qobustan Eksperimental Poliqonu və Tədris mərkəzidir. Burada külək, günəş və bioqaz stansiyaları cəmlənmişdir. Bu real sübutdur ki, ölkəmizdə hər üç mənbə ilə enerji almaq mümkündür. Hazırda enerji istehsalının təqribən 5%-i alternativ mənbələrin payına düşür. Məlumata görə 2020-ci ilə qədər Avropa Birliyində bu növ enerji istehlaka 20%-ə çatmalıdır. Bu istiqamət digər sahələrə nisbətən daha sürətlə və dinamik inkişaf edir.

Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialı [11]

Cədvəl 7

Enerji mənbəyinin növü	Potensial gücü (MVt)
Günəş enerji mənbəyi	>5000
Külək enerji mənbəyi	>4500
Bioenerji mənbəyi	>1500
Geotermal mənbəyi	>800
Kicik SES mənbəyi	>350

Baxmayaraq ki, dünyanın bir çox ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda imkanlar daha yüksəkdir, lakin onlardan hələlik tam istifadə olunması təmin olunmamışdır.

Yuxarıda qeyd olunan sahələrin inkişafı, bilavasitə insan əməyinin nəticəsi olaraq təzahür edir. Davamlı iqtisadi inkişafın göstəricilərdən biri olan sahələrin təhlükəsizliyi kimi, əməyin də təhlükəsizliyi dövlət proqramlarında öz əksini tapır. Bir çox təşkilatların vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi öhdəliyi vardır. Məsələn, belə təşkilatlara Beynəlxalq İşəgötürənlər Təşkilatı, Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyasını misal göstərmək olar. İctimai tədbirlər həm ətraf mühitin qorunmasında, həm də inkişafın özündə mühüm rol oynayır. Vətəndaşların hüquqlarının qorunması və qanunların idarə olunması baxımdan prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir. Beynəlxalq əmək normalarından olan sağlamlıq və təhlükəsizlik, xidmət və təlim də daxil olmaqla bir neçə prinsiplər mövcuddur. Transmilli şirkətlər və sosial siyasət üzrə prinsiplərin üçtərəfli bəyannaməsində beynəlxalq əmək təhlükəsizliyi (BƏT) aydın göstərilir. BƏT müstəqil qurum kumu işə qəbul şirkətləri ilə birbaşa əlaqələr qurur. Bu şirkətlərin işçi, material tələbatlarının təminatı üçün imkanlar yaradır. BMTQS şəbəkəsinin əmək işçi qrupu tərəfindən təqdim olunan prinsiplər əsasən 10 fəaliyyət proqramını əhatə edir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq səviyyədə elan olunan insan hüquqları müəssisələr tərəfindən dəstəklənməlidir;
- Cəmiyyətin müstəqilliyini və kollektiv danışıqlar tanınmalıdır;
- Məcburi və icbari əmək müəssisələr tərəfindən aradan götürülməlidir;
- Uşaq əməyindən istifadə məhdudlaşdırılmalıdır;
- Peşə və sənətə görə ayrı seckilik olmamalıdır;
- Ekoloji tələblərə olan tədbirlər müdafiə olunmalıdır;
- Ekoloji öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün təşəbbüslər göstərilməlidir;
- ətraf mühitə ziyan vuran texnologiyalar təkmilləşdirilməlidir;
- müəssisələr korrupsiyaya qarşı mübarizə aparılmalıdır.

Belə qurumların yaradılması yeni şəbəkələrin formalaşmasına yeni danışıqların aparılmasına şərait yaradır. Xatırladaq ki, müəssisələrin davamlı olması, cəmiyyətin davamlılığı ilə əlaqədardır. Müəssisələrdə idarəetmə siyasəti və təcrübə səviyyələri müxtəlifdir. Bu növ qurumlar dünya üzrə müəssisələr təşkilatlarla, həmkarlar ittifaqları ilə danışıqlar aparmaya imkan verir. Bu zaman dörd əsas prinsip dəstəklənir – insan hüquqları, əmək normaları, ətraf mühitin qorunması, korrupsiyaya qarşı mübarizə.

BMT-nin əmək prinsipləri mövcuddur və onların müəssisələrdə əks olunması müəyyən mənbələrdən keçir. Əmək prinsipləri beynəlxalq əmək təhlükəsizliyinin tövsiyələrindən götürülmüş və peşə təhlükəsizliyi, insan hüquqları, iş siyasəti, sağlamlıq və s. kimi əmək normalarını yaradır. Hazırda sosial maraqlar BƏT üzvlərini 1995-ci ildə qəbul olunmuş prinsip və hüquqları özündə ehtiva edir. Bu, cəmiyyətin müstəqilliyi və birgə danışıqların tanınması, məcburi və icbari təkmilləşməsi, uşaq əməyinin ləğvi, peşəyə görə ayriseckiliyin aradan götürülməsidir. 1998-ci ildə prinsiplər, BƏT bəyannaməsinin qəbul olunması ilə öz yüksək səviyyəsini bərpa etdi. Əmək konvensiyalarına nəzər salmaq. Bunlardan başlıcası cəmiyyətin müstəqilliyi və birgə danışıqların tanınması. Burada həm müstəqilliyi, həm də konvensiyanı təşkil etmək və müdafiə etmək üçün birgə danışıqlar aparılmalıdır.

İkinci icbari əməkdir. Üçüncüsü uşaq əməyi, dördüncüsü iş və peşəyə görə ayrı seçkilik. Bu konvensiyaların qəbul edilməsi qloballaşma ilə əlaqədar problemlərin həll olunması yolunu tapmağa öyrətdi. Əsas məqsəd sosial inkişaf ilə iqtisadi inkişafın bərabər olduğunu sabit etməkdir. Sosial siyasətə aid olan prinsiplərin üstərəfli bəyannaməsi əmək normalarını və prinsiplərini dünyada təbliğ etmək BƏT-in başlıca vəzifəsidir. BƏT bəyannaməsi hökumət nümayəndələri, işə götürənlər və işçilər tərəfindən idarə olunur. BƏT bəyannaməsində əmək normalarının prinsipləri ümumi siyasət, iş təbliğatı, təhlükəsizlik, bərabər imkanlar rəftar, təlim, əmək haqqı, gəlirlər, minimum yaş həddi, peşə təhlükəsizliyi, sağlamlıq və s. sahələri özündə birləşdirir. əmək prinsiplərini həyata keçirmək üçün şirkətlər milli qanunvericiliyə əməl etməlidirlər. Eyni zamanda prinsiplər razılaşmalardan kənar öz işlərində təcrübələrini inkişaf etdirmək istəyən şirkətlər üçün də məsləhətlidir. Beynəlxalq standartların prinsipləri transmilli şirkətlər bəyannaməsi tərəfindən nəzərə alınır, hətta perspektiv planlar üçün nəzərə alınır.

Assosiasiya azadlığı nə deməkdir? Bu, işəgötürənlərin və işçilərin könüllü surətdə iş maraqlarının qorunması üçün yaranmış qurum və onların hüquqlarına hörmət etmək deməkdir. Bu qurumlara dövlətin və digər təşkilatların maneə olmaq hüquqları yoxdur, onların qərarlarına təsir göstərilməməlidir. Burada, həmçinin onların sərbəst müstəqillik yaratmaq səlahiyyətləri vardır. İşçilərlə danışıqlar aparmaq könüllülük prinsipi üzrə aparılır. Bu baxımdan danışıqlar effektiv funksiya daşıya bilər, daha doğrusu səvdələşmə qarşılıqlı anlaşmanı əldə etməyə şərait yaradır. Eyni zamanda bütün proseslərin həyata keçirilməsi üçün heç bir maneə olmadan şərait yaradılmalıdır. İnformasiyaların paylanması, birgə dəyərləndirmələr, kollektiv razılaşmalar birgə danışıqlardan əvvəlki vəziyyəti əks etdirir.

Bütün bu proseslərin reallaşmasında hökumətin də müəyyən vəzifələri mövcuddur. Çünki, hüquqların tətbiqinə zəmanət verən qurumun olması vacibdir. Beynəlxalq öhdəliklər yerinə yetirilmədikdə qanunvericilik aktları və idarəetməni

təkmilləşdirmək üçün işlər görülməlidir. Cəmiyyətin müstəqilliyi prinsipinin demokratiyanın inkişafında böyük rolu vardır. Bu hüquq birbaşa cəmiyyətin müstəqil sivil, real mövcudlugundan asılıdır. Məsələn, Müstəqil Həmkarlar İttifaqı hökumətlərlə sərbəst olaraq etmək imkanına malikdirlər. Sənaye münasibətləri dövlətin özünüidarə müstəqilliyini təyin edir.

Kollektiv danışıqların təşkili üçün hüquqların effektiv olaraq tanınması mühüm amil hesab olunur. Assosiasiya azadlığı təkcə iqtisadi maraqları deyil, həmçinin yaşamaq, təhlükəsizlik, toxunulmazlıq, şəxsi və kollektiv azadlıq haqlarını qorumaq üçün birləşməyə şərait yaradır. Bu prinsip demokratiyanın hissəsi kimi, bütün fundamental prinsipləri və haqları reallaşdırmaq üçün faydalıdır. Kollektiv danışıqların aparılması, bir növ kollektiv forumdur. Çox zaman bu, dövlət tənzimlənməsindən də effektivdir. Birgə danışıqların aparılması mühüm idarəetmə mərkəzi ola bilər.

Məlumdur ki, dəyişən global bazarda bizneslər çox dəyişikliklərə uğrayır. Səmimi dialoqların qurulması hər iki tərəfin bir-birini anlamaya, həll yollarını tapmaya imkan verir. Xüsusilə də danışıqların konstruktiv aparılması ciddi problemlərin həllinə imkanlar yaradır. Qeyd edək ki, cəmiyyətin müstəqilliyi digər hüquqlardan daha geniş təyin edilmişdir. Bu növ əlaqələrdən – təzyiqli tədbirləri olmadan öz secimləri ilə həmkarlar ittifaqları yaratmaq, işəgötürmə və azad edilmə ilə bağlı tədbirlər, prosedurlar hazırlamaq, işçiləri müvafiq imkanlarla təchiz etməyi göstərmək olar. Birliyin fəaliyyətində nümayəndələrin funksiyaları, əmək idarəetməsi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, işçi haqlarının müddəalarına hörmətlə yanaşmaq öz əksini tapmışdır.

Məcburi və icbari əməyin bütün formalarının aradan qaldırılması BMTQS-nin dördüncü bəndində öz əksini tapır. Məlumdur ki, əmək forması olan icbari əmək hər hansı bir şəxsin cəza təhlükəsi ilə səciyyələnən və ya öz istəyi xaricində həyata keçirilən işdir. Məcburi əmək insan hüquqlarının ən bəsit şəkildə pozulmasıdır. Əslində bu, həmişə etirazlarla nəticələnir. BƏT hesablamasına görə dünyada 12,5 mln. adam məcburi əməkdən əziyyətə məhkumdur. Bu növ əmək

inkişaf etmiş ölkələrdə miqrasiya etmiş insanlara təsir göstərən bir problemdir. Əməyin istismarı bir necə növdə mövcuddur. Məcburi əməyin normalarının pozulması halları hüquqi şəxslər tərəfindən nəzarətdə saxlanılır. Məsələn, menecerləə məcburi əməyin formaları və səbəblərindən, müxtəlif sənaye yerlərində onun mövcudluğundan xəbərdar olmalıdırlar. Məcburi əməyin istifadəsinə həm dövlət, həm də agentliklər qarışırlar. Ağır məcburi əmək, borc əvəzinə əmək, işə götürmədə təhdidin başqa növləri özəl agentliklərin əmək istismarına aiddir.

Məcburi əmək müəyyən hallarda yoxsulluqdan, qeyri-bərabərlikdən və ayrı seckilərdən, bəzən isə siyasi faktorlardan yaranır. Məcburi əmək aşkar edildikdə ona alternativ variantların müəyyən olunub tətbiqinə böyük ehtiyac vardır. Bunu birlik fəaliyyətlərinin birləşməsi kimi iş yerləri ilə əvəzləşdirmək olar. Ümumiyyətlə, məcburi əmək fəaliyyəti dövlətin qanunları ilə tənzimlənsə də, beynəlxalq təcrübələrdən də yararlanmaq faydalıdır.

Işə qəbul üçün minimum yaş həddi [12]

Cədvəl 8

Işin adı	Inkişaf etmiş ölkələr üçün	Inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün
Adi iş	15 yaş	14 yaş
Təhlükəli iş	18 yaş	18 yaş
Yüngül iş	13 yaş	12 yaş

Uşaq əməyinin aradan qaldırılmasının müdafiəsi BMTQS-nın prinsiplərinin biri kimi fəaliyyət göstərir. BƏT konsepsiyaları işə qəbul prosesində 15 yaşdan az olmayan minimum yaş həddi müəyyən edə bilər. Az yaşlıların əməyindən işə müvəqqəti olaraq istifadə olunur. İqtisadi və təhsil səviyyələri zəif

inkişaf etmiş ölkələrdə minimum yaş həddi 14, yüngül işlər üçün isə 12-dir. Lakin bütün ölkələrdə təhlükəli işlər üçün minimum yaş həddi 18 yaşıdır. Uşaq əməyi gənclərin əməyi deyildir. Yəni gənclər istədikləri işlə məşğul ola bilirlər. İnsan hüquqlarını pozan istismar növü, məhz uşaq əməyidir. Bu, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qiymətləndirilmiş və müəyyən edilmişdir. BƏT Konvensiyası azyaşlı uşaq əməyindən istifadənin qarşısının alınması üçün tədbirlər görməyi tövsiyə edir:

- uşaq alveri, borc əvəzinə əməkdən istifadə;
- əxlaqa uyğun olmayan vasitələrə uşaqlardan istifadə edilməsi;
- qanuna zidd fəaliyyətə uşaqların cəlb edilməsi;
- tərbiyələrinə, sağlamlıqlarına təsir göstərən işlər.

Ümumiyyətlə uşaq əməyindən istifadə edən şirkətlər, ondan tam imtina etməlidirlər. Çünki, bu uşağın fiziki, sosial, əqli, psixoloji və ruhi inkişafına mənfi təsir göstərir, ailədən ayrı düşürlər.

Orta təhsil almayan uşaqların müasir iqtisadiyyatın inkişafında rolu çox zəifdir. Onların savadsızlığı gələcəkdə yetişən işçi qüvvəsinə də təsir göstərir. Uşaq hüquqları, böyüklərin hüquqlarından fərqlənir. Bu hüquqlar iqtisadi istismardan, onların sağlamlığına, təhlükəsizliyinə, tərbiyəsinə təsir amillərindən ibarətdir. Uşaq əməyinin aradan qaldırılması həmcinin beşinci prinsipdə də özünü göstərir. Bu vəziyyət hal-hazırda bəzi inkişafda olan ölkələrdə məxsus olmaqla ciddi təhlükələr yaradır. Biznes daxilində uşaq əməyindən istifadə yol verilməzdir.

Məşğulluq və işlə əlaqədar bir ayrışkıllıq məvhumu da mövcuddur. Bu öz əksini BMTQS-nin altıncı bəndində tapmışdır. Ayrışkıllıq nə deməkdir? İşə məxsus tələblərlə əlaqəsi olmayan xüsusiyyətlərə görə fərqli yanaşma olduqda vəzifədə ayrışkıllıq meydana çıxır. Belə cəhətlər milli qanunvericilikdə əks olunur: irqi, rəngi, cinsi, dini, siyasi, əqidə, milli və sosial mənşəyi. Bəzi ölkələrdə bu göstəricilərin mühafizəsi genişləndirilmişdir. Ayrışkıllıq bir necə formada ola bilər. Məsələn, işçiləri işə uyğunluğu əsasında qəbulu, başqa səbəblərdən fərqli olmaması, üstünlük verilməməsini aid etmək olar.

Məşgulluq və vəzifə ilə bağlı ayrışkiliyin ləğv edilməsi üçün şirkətlər müəyyən işlər görməlidirlər. Biznes baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin, nəzarətcilər ayrışkiliyin müxtəlif formalarını dəqiq araşdırmalı və iş prosesinə necə təsir göstərdiyini araşdırmalıdırlar. İş yerində işçi toplanması, yerləşdirmə, təlim, əmək haqqının tənzimlənməsi, bacarıqlar, təcrübələr və digər göstəricilər nəzərə alınır. Eləcə də əlilliyi olan işçilərin təhlükəsizliyi üçün mövcud qaydada fiziki şəraitin yaradılması da mühüm şərtidir.

Birliyin fəaliyyətinə tolerantlıq şəraiti və peşə imkanları üçün yetkin adamların təhsil proqramları, sağlamlıq, uşaq müdafiəsi, adət-ənənələrin qorunması, qanunların təbliği, azlıqların işə bərabər formada yiyələnməsi öz əksini tapır.

3.4. İşçi zonalarında təhlükəsizlik və mühafizə tədbirləri

İstehsalatda təhlükəli amillər mövcuddur. Bu elə amillərdir ki, təsir nəticəsində insanlarda zədələnmələr və ya sağlamlığa ciddi təsirlər baş verir. Bu ümumilikdə istehsalat travmaları adlanır. Travmanın özü toxumaların xarici təsirlər nəticəsində öz fəaliyyətlərini azaltması və itirməsidir. Bununla bərabər zərərli istehsalat amilləri də vardır. Bunlar elə amillərdir ki, istehsalatdan qazanılan zərərlər nəticəsində insanlar əmək qabiliyyətlərini itirə bilirlər. Bu növ travmalar peşə xəstəlikləri adlanır. Təhlükəli istehsalat amillərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- közərmiş cisimləri;
- elektrik cərəyanını;
- cisim və ya adamın yüksəlməsindən düşmə ehtimalı;
- yüksək təzyiqlə çalışan avadanlıqlar;

Zərərli istehsalat amilləri isə aşağıdakılardır:

- təhlükəli meteoroloji durum;
- havanın toz və qazlarla cirkənməsi;
- vibrasiya, səs-küy, infra və ultrasəs;
- lazer, ionlaşdırıcı şüalar və elektromaqnit dalgaları (sahələri)

Azərbaycan Respublikasında mövcud olan qanunlara əsasən, bütün təhlükəli vəə zərərli istehsalat faktorları bir çox sahələrə bölünür. Bunlar fiiki, kimyavi, bioloji və psixoloji faktotrlardır. [11]

Fiziki amillərə elektirk cərəyanı, hərəkətdə olan avadanlıqların genetik enerjisi, yerləşdirilmiş qaz və buxarın yüksək təzyiqi, yüksək səs-küy, həddən artıq və zəif işıqlanmalar, ion şüaları, elektromaqnit sahələri və s. aid etmək olar.

Orqanizm üçün zərərli effekt yaradan müxtəlif maddələr kimyavi amillərə aiddir.

Psixoloji amillər isə özündə fiziki və emosional yüklənmələri, psixoloji gərginliyi, əməyin eynilik formalarını birləşdirir.

Istehsalatda təhlükəsizlik şərtləri pozularkən ona təsir edən amillərdən biri atmosfer havasındakı zərərli və zəhərli maddələrin olmasıdır. Təbii hava canlı aləm üçün tənəffüs vasitəsidir. Lakin texnika və texnologiya tərəfindən müxtəlif tullantılar atılır. Buxar və qaz halında olan qarışıqlar aerozollar əmələ gətirir. Canlı aləm üçün təmiz havanın olması şərtidir.

Təmiz havanın tərkibinin göstəriciləri [12]

Cədvəl 9

Komponentlər	Həcmə görə miqdar, %-lə
Azot	78,08
Oksigen	20,95
Arqon	0,93
Karbon dioksidi	0,03
Ozon	0,00005-dən az
Neon	0,002-dən az
Helium, metan, kripton, hidrogen	Cox az miqdarda

Orqanizmin zəhərlənməsinə səbəb olan şərtlərdən biri də ümumi toksiki maddələrdir. Bu maddələrə karbon oksidləri, qurğuşun, arsen, qalay, benzol və başqa maddələrdir. Qıcıqlandırıcı maddələr də mövcuddur. Məsələn, lor, ammoniyak, aseton buxarı, azot oksidi, ozon selikli qişası qıcıqlandırır, hətta xəstəliklər yarada bilər.

Yaşayış sahələrinin cirkənməsi və nəticələri [12]

Cədvəl 10

Maddələr	Mənbəyi	Xəstəliklər və fəsadlar
Dəm qazı	Sobalar, qızdırıcılar, bəzi yerlərdə üzvü qalıqların oksidləşməsi	Baş ağrısı, tənəffüs yolunun fəsadları, bəzi hallarda bogularaq ölümlər
Metan	Təbii qaz avadanlıqları	Partlayış, yanq, zəhərlənmə
Azot oksidləri	Sobalar, plitələr, yanan alov	Agciyər zədələri, baş ağrıları, uşaq xəstəlikləri

Tüstü	Tüstü mənbələri, siqaret, yandırılan məmulatlar	Agciyər xərcəngi, agciyərin və beyinin iltihabı
Benzopiren	Siqaret, soba	Agciyər xərcəngi
Metilənloridlər	Boyalar	Əsəb xəstəlikləri, diabet
Tetraxloretilen	Kimyavi təmizlənmiş geyim	Xərcəng, əsəb, qara ciyər və böyrək potologiyası
Stiren	Süni xalcalar, kavrolit	Böyrək və qaraciyərin iltihabı
Asbest	Boruların izolyasiyası	Xərcəng, ağ ciyərin iltihabı
Bakteriyalar, viruslar, göbələklər	İnsanlar, heyvanlar	Qrip, legioner xəstəliyi və s. xəstəliklər
Səs-küy	Səsli və digər cihazlar	Eşitmə pozuntusu və nevroz
Elektromaqnit dalgaları	Elektrik cihazları	Şüalanma, görmənin zəifləməsi

Orqanizmlərin nəsilvermə qabiliyyətinə təsir edən maddələr mutagen maddələr adlanır. Həmcinin, irs dəyişikliyinə səbəb olur. Zərərli maddələr orqanizmlərə təsirinə görə bölünür: çox təhlükəli, yüksək təhlükəli, orta təhlükəli. İstehsalatda və müəssisələrdə havadakı zərərli maddələrin konsentrasiya həddi müəyyən edilməlidir. Məlumdur ki, işçi zonalarda texnoloji proseslər və avadanlıqlar tətbiq etməklə belə maddələrin təsirini azaltmaq mümkündür. Belə hallar bəzən zərərli maddələrin yaranmasının qarşısını qismən də olsa alır. Məsələn, termik qurgular və sobalar maye yanacaq əvəzinə elektirik enerjisindən istifadə olunarsa, havaya atılan maddələr azalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalat sahələrində zərərli maddələrin konsentrasiyasına nəzarət etmək vacibdir. Filtirasiya, sedimenasiya, elektrik üsulları vasitəsilə havanın tozluğuna nəzarət edilir.

Səs-küy, ultra və infrasəs, həmçinin vibrasiyalar da zərərverici amillərdir. Səs-küy fizioloji mənada müxtəlif tezlikli və intensivlikli səslərin cəmidir. İnsan qulağı 20-20000 H_s arasında eşidilən rəqsləri qəbul edir. Lakin səs diapozonu müxtəlif ola bilər, aşağı (20-400 H_s), orta (400-1000 H_s) və yüksək (1000 H_s-dən çox) tezlikli səslərə bölünür. Tezliyi 20 H_s-dən aşağı olan səslər infrasəs, 20000 H_s-dən yuxarı olan səslər ultrasəs adlanır. Ultrasəs diapozonunun özü də aşağı və yuxarı tezliklərə bölünür. Sənayedə nəzarət - ölçü məqsədləri üçün ultrasəsdən istifadə edilir. Məsələn, boruların qalınlığının ölçülməsi, müxtəlif texnoloji proseslər-qaynaq və s. Ultrasəs mənbələrinə misal olaraq kompressorları, dizel mühərriklərini, ventilyatorları, reaktiv mühərrikləri, nəqliyyat vasitələrini misal göstərmək olar. Bu növ davranışlar insan orqanizminə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Yüksək gücə malik olan akustik travmalara səbəb olur, eşitmə orqanlarına mənfi təsir göstərir. Səs-küyün ölçü vahidi desibeldir. Səs təzyiqi 16 dB olduqda eşitmə orqanını zədələyir, daha çox olduqda isə digər üzvlərə təsir göstərir. Səs təzyiqi aşağı da olanda əsəb sistemində mənfi təsir edir, yuxusuzluq əmələ gətirir, diqqət yayınır, əmək məhsuldarlığı aşağı düşür. Mütəmüdi təsir edərsə ürək-damar xəstəliyi yaradır.

Istehsal müəssisələrində elektromaqnit və lazer şüaları da təsir obyektinə cəvrilmişdir. Onlarda müdafiə isə problemdir. Elektromaqnit sahəsi elektirik yüklərinin sürətli hərəkəti zamanı yaranır və manit sahələrinin fəzada yayılmasını təmin edir. Onun dalgalarının uzunluğu çox geniş diapozonda dəyişə bilər. Ümumən isə tezliklər 10^3 - 10^{24} H_s diapozonunda dəyişir. Dalga uzunluğu azaldıqca dalga ardıcılığı aşağıdakı kimi adlanır: radiodalgalar, infraqırmızı dalgalar, görünən işıq, ultrabənövşəyi dalgalar, rentgen şüaları və qamma şüalanması. Atmosferdəki elektrik cərəyanı, kosmik şüalar, günəş şüalanması elektromaqnit sahəsinin təbii mənbələridir. Eyni zamanda süni mənbələr də mövcuddur. Məsələn, generatorlar, transformatorlar, antenalar, lazer cihazları, mikrodalgalı sobalar, kompyuter və s. Müəssisələrdə isə bunun mənbəyi yüksək gərginlikli elektrik ətləri, qoruyucu qurgular, birləşdirici naqillər və başqa mənbələrdir.

Radiotezlikli elektromaqnit şüalarının diapozonu [15]

Cədvəl 11

Diapozonun №-si	Tezlik diapozonu	Dalga uzunluğu diapozonu	Metrik interval
5	30-300 kH _s	10 ⁴ -10 ³ m	Kilometrik dalgalar: aşağı tezliklər - AT
6	300-000 kH _s	10 ³ -10 ² m	Hektometrik dalgalar: orta-OT
7	3-30 mH _s	10 ² -10 m	Dekametrik dalgalar: yüksək-YT
8	30-300 mH _s	10-1 m	Metrik dalgalar: çox yüksək-CYT
9	300-300 mH _s	1-0,1m	Desimetrik dalgalar: ultrayüksək - UYT
10	3-30 QH _s	10-1 sm	Santimetrlik dalgalar: - ifrat yüksək-İYT
11	30-300 QH _s	1-0,1 m	Millimetrlik dalgalar: həddən artıq yüksək tezliklər – HYT

Dəyişən elektromaqnit sahəsi müxtəlif səbəblərdən insan orqanizminə təsir göstərir. Məsələn, gərginlikdən, şüalanma tezliyindən, enerji selinin sıxlığından, sahənin ölçüsündən, hətta orqanizmlərin xüsusiyyətindən asılı olaraq təsir dairəsinə malikdir. Elektormağnit sahəsinin enerjisi udularaq bəzi orqanlara – beyin, mədə, öd və s. pis təsir göstərir. Maraqlıdır ki, gözə təsir edərsə, gözde bulanıqlıq yaranır. İnsan orqanizmi termorequlyasiya xassəsinə malikdir. Yəni müəyyən həddə qədər daimi temperaturunu saxlayır və bədən artıq isinərkən istiliyi orqanizmdən cıarmaya başlayır. Bu proses enerji selinin sıxlığının sərhəd qiymətinə qədər öhdəsindən gələ bilir. ($\dot{I}=10 \text{ mVt} \setminus \text{sm}^2$) Sıxlığın qiyməti artıq olduqda öhdəsindən gələ bilmir və müxtəlif fəsadlar yaranır.

Sərhəd qiymətindən aşağı olarsa da, təhlükələr yaranır. Məsələn, ürək-damar sisteminin funksiyası pozulur, metalizm züflüyür, qanın tərkibi dəyişir və s.

Eyni zamanda sənaye tezlikli elektrik sahəsi ($f=50 \text{ Hz}$) beynə və mərkəsi sinir sisteminə öz təsirini göstərir. Azərbaycan Respublikasında mövcud qanuna əsasən sanitar qaydaları, normalar, insanın həyat fəaliyyətinin faktorları, onun yaşaması üçün təhlükəsiz şəraiti müəyyən edən istiqamətlərdir. Bu qanun “Sanitar-epidemioloji salamatlıq haqqında” qanun adlanır. Bu elə bir haldır ki, əhəlinin sağlamlığı üçün mövcud mühitin amilləri insan orqanizminə zərərli təsir göstərmir və əhəlinin həyat fəaliyyəti üçün əlverişli şərait formalaşdırır.

Həyat fəaliyyətində radio tezlikli elektromaqnit şüalanması da özünü göstərir. Bu növ şüalanmanın zərərsiz həddi $30 \text{ kHz}-300 \text{ QHz}$ tezliyində hesablanmışdır. Şüalanmanın insan orqanizminə təsirinə qiymət vermək üçün energetik ekspozisiya və şüalanmanın intensivliyinin öyrənilməsi vacibdir. Tezlik diapozonunun yuxarıda göstərilən qiymətində maqnit sahəsinin fərfinliyi kvadratının orqanizmə təsir vaxtına hasili ilə hesablanır. Maqnit sahəsinin energetik ekspozisiya saat ilə ifadə edilir. Aşağıdakı cədvəldə insan orqanizmi üçün şüalanmanın ziyansız hədləri verilir.

Şüalanmanın zərərsiz hədləri [15]

Cədvəl 12

Tezlik diapozonu	Energetik ekspozisiyanın zərərsiz həddi		
	Elektirik sahəsi üzrə (V/m) ² , saat	Maqnit sahəsi üzrə (A/m) ² , saat	Enerji selinin sıxlığına görə mRvt/sm^2 , saat
30 kHz -3 MHz	20000,0	200,0	-
3 MHz-30 MHz	7000,0	yoxdur	-
30 MHz – 50 MHz	800,0	0,72	-
50 MHz – 300 MHz	800,0	yoxdur	-
300 MHz – 300 QHz	-	-	200,0

Cədvəldən göründüyü kimi, tezlik diapozonundan asılı olaraq energetik ekspozisiyanın zərərsiz həddi müxtəlif sahələr üçün, müxtəlif qiymətlərlə xarakterizə olunur. Şüalanmanın zərərsiz həddi zamandan da asılıdır. Məsələn, saatla təsir müddəti azaldıqca, zamandan asılılıq indeksi yüksəlir. Televiziya stansiyaları, antenalar, yaşayış yerləri, kütləvi istirahət məkanları, ictimai və istehsalat binalarında RTEMSH intensivliyinin zərərsiz həddi müxtəlif rəqəmlərlə səciyyələnir.

Kosmik fəzaya nəzarət edən, süni peyklərlə əlaqə yradan 150-300 MHz tezlikli xüsusi tezlikli stansiyalar üçün intensivliyin qiyməti yaşayış yerlərinə yaxın ərazilərdə 10 mVt/sm^2 , uzaq ərazilərdə isə 100 mVt/sm^2 -dan artıq olmamalıdır. Xərçəng xəstəliyi üzrə Beeynəlxalq Agentlik 2001-ci ildən aşağı tezlikli maqnit sahələrini kanserogen faktorlar siyahısına daxil etmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, elektromaqnit sahəsi insanı hər yerdə təqib edir. Elektrik enerjisi keçən yerlərin hamısında elektromaqnit şüaları yaranır. Ondən ayrılan maqnit sahəsi isə hər şeyə, o cümlədən canlı orqanizmlərə təsir göstərir. Artıq uzun müddətdir ki, elektromaqnit şüaları ilə xəstəliklər arasındakı asılılıq araşdırılır və müəyyən edilmişdir ki, qabarıq surətdə bu asılılıq mövcuddur. Bir misal təqdim edər. İsvecdə 1992-ci ildə sənaye tezlikli yüksək maqnit sahəsinin təsiri altında yaşayan 500 min insanın üzərində tədqiqatlar aparılmışdır. Sübut edilmişdir ki, maqnit induksiyası sahəsinin $0,1 \text{ mT}$ - 4 mT arasında dəyişməsi uşaqlarda leykomiya xəstəliyi riskini bir necə dəfə artırır. Onun qiymətinin $0,3 \text{ mT}$ və daha yüksək olduğu yerlərdə xərçəng xəstəliyi riski iki dəfə çox olur. Bu tip ekoloji risklərin qarşısının alınması üçün İsvec, Kanada, ABŞ, Fransa, Danimarka, Finlyandiya kimi dövlətlərdə maqnit sahəsi üçün təhlükəsiz hədd, yəni şüalanmanın zərərsiz həddi $0,2 \text{ mT}$ qəbul olunmuşdur. Göstərilən ölkələrdə bütün fəaliyyətlərdə bu normaya riayət olunur və gözlənilir. Həmcinin, Rusiya Elmlər Akademiyasının müvafiq institutları tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmişlər ki, elektromaqnit sahəsi təkcə xərçəng xəstəliyi riskini artırmır, eləcə də hafizənin, iş qabiliyyətini, immunitetin zəifləməsi, reproduktiv funksiyanın pozulması ə s. hallara yol acır.

Məişətdə işlədilən avadanlıqlar da elektromaqnit sahəsi yaradır. Bunu aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar:

Məişət-elektirik cihazlarının təhlükəli şüalanma zonaları [15]

Cədvəl 13

Məişət-elektirik cihazları	Ən yaxın təhlükəsiz məsafə
Soyuducu	Qapı hissədən 1,2 m, arxadan 1,5 m
Ütü	Dəstəkdən 25 sm
Televizor	Ekrandan 1,1 m, yandan 1,2 m
Elektrik qızdırıcısı	Spiraldan 30 sm
Torşet	Naqildən 3sm
Elektrik duxovkası	Qabaq paneldən 4 sm
Qril	1,4 m

Siyahını daha da artırmaq olr. Çünki, məişətdə istifadə olunan avadanlıqlar çoxdur. Cədvəldə gündəlikdə istifadə olunanlar göstərilir.

TƏKLİFLƏR

1. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi milli maraqların birincisi olmalıdır;
2. Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı qeyri-neft sektorunun inkişafının genişləndirilməsi;
3. Respublikada əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılması, istifadəsiz torpaqların dövriyyəyə cəlb olunması;
4. Ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi;
5. Ərzaq təminatı ilə bağlı risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi;
6. Nəqliyyatın təhlükəsizliyi sahəsində inkişaf proqramlarına uyğun olaraq sürətli daşımaların təşkil olunması;
7. Böyük şəhərlərdə (Bakıda) avtomobil tıxaclarının nizama salınması üçün tədbirlərin genişləndirilməsi;
8. Bakı şəhərinin magistral yolların kənarından su axınlarının tənzimlənməsi ilə bağlı tranşeylərin (kicik kanalların) çəkilməsi;
9. Ekoloji təhlükəsizlikdə insan sağlamlığı naminə ətraf mühitin mühafizəsində yetərli tədbirlərin görülməsi;
10. Ekoloji təhlükəsizlik sahəsində institusional inkişafın təminatı;
11. İnformasiya müharibələri dönməndə ölkəmizin informasiya təhlükəsizliyinin daha mükəmməl qorunması;
12. İnformasiya təhlükəsizliyini tənzimləmək məqsədi ilə dövlət sirri təşkil edən məlumatların mühafizəsinin hüquqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
13. Enerji təhlükəsizliyi sahəsində yanacaq-enerji kompleksində milli maraqların (rəqabətin, sərmayə qoyuluşu, ixrac və s.) qorunması və inkişaf etdirilməsi;

14. Uşaq əməyindən istifadədə qadanan ediləcək tədbirlərin həyata keçirilməsi;
15. Əmək ehtiyatlarından istifadədə dünya standartlarından və beynəlxalq təcrübələrdən bəhrələnmək.

ƏDƏBİYYAT

1. Səmədzadə Z. “Ümumbəşəri problemlər və Azərbaycan XXI əsrin astanasında” Bakı 1998
2. Aliyev İ., Hüseynov S., Əsədov A. “Milli iqtisadiyyat, modernləşmə və Davamlı inkişaf” Monoqrafiya, Bakı 2012
3. Əsgərov Ə., Mahmudov H. “İnsan və təbiət” Monoqrafiya, Bakı 2012
4. Hüseynov S.K. “XXI əsrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası” Bakı 1997
5. Nəbiyev N. “İqtisadiyyat, cəmiyyət və ekoloji mühit” Bakı 2000
6. Məmmədov Q., Xəlilov M. “Ekologiya, ətraf mühit və insan” Bakı 2006
7. Mustafayev E. “İnsan, sosial həqiqət” Monoqrafiya, Bakı 1998
8. Mustafayev Q. “İnsan ekologiyası” Bakı 1999
9. Hacıyev D., Hidayət İ. “İnsan ekologiyası və biosferin cirkülənməsi” Bakı 1994
10. Həmzəyev Ə. “İnsan ekologiyası problemi və onun sosial-cografı aspekti” Bakı 1998
11. Məmmədov Q. və b. “Sosial ekologiya” Bakı 2015
12. Dövlət Statistika komitəsinin materialları
13. Аскеров А. и др. «Экономическая политика» Баку 2004
14. Бганба В. «Социальная экология» Москва 2004
15. Ситаров В. «Социальная экология» Москва 2000

XÜLASƏ

İqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı dövlətin yeritdiyi daxili və xarici siyasətdən çox asılıdır. İlk növbədə dövlətdə siyasi əminamanlıq, iqtisadi islahatların düzgün yönəldilməsi və milli təhlükəsizlik mühüm şərtlərdən hesab olunur. Davamlı insan inkişafında milli təhlükəsizlik problemi məhz bu göstəriciləri tənzimləyən şərtlərdən hesab olunur. Məlumdur ki, artıq 25 ildən çoxdur ki, Azərbaycan məcburi müharibəyə təhrik edilmişdir. Ərazimizin 20 faizdən çoxu işgal altındadır. Bir milyondan artıq qacqın və köçkünlərimiz respublikanın müxtəlif rayonlarında məskunlaşmışlar. Əlbəttə bu problem olmasaydı, indi Azərbaycan haqqında başqa kontekstdə danışmaq olardı. Çünki ölkənin təbii resurs potensialı, iqtisadi inkişafı, yürüdülmən siyasət, onu dünya ölkələri icərisində daha qabarıq mövqedə qərarlaşmaga şərait yaradardı. Bununla belə respublikamız bu gün də özünün milli maraqlarını ləyaqətlə müdafiə edir və etməkdədir. Milli maraqlar izərisində milli təhlükəsizlik də özünəməxsus yer tutur. Bu proqramın icərisində sosial-iqtisadi, ərzaq, ekoloji, nəqliyyat, informasiya, enerji, əmək və digər təhlükəsizliklər mühüm yer tutur.

Davamlı insan inkişafının təmin olunmasında milli təhlükəsizlik bütün sahələri əhatə etsə də, iqtisadi, ərzaq, ekoloji, informasiya təhlükəsizliyinə xüsusi fikir verilir. Bununla bərabər respublikamızda milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması da önəmli yer tutur.